МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему: **ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ РЕЦИДИВІСТА**

Виконав: студент ІІ курсу,
групи 8.0534
спеціальності 053– Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Мазур Іван Михайлович
Керівник: канд. психол. наук, доцент,
зав. кафедри психології Губа Н. О.
Рецензент: канд. психол. наук, доцент
кафедри психології Скрипаченко Т. В.

Запоріжжя – 2025

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма 053 Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

«____»_____2025 р.

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

Мазуру Івану Михайловичу

Тема роботи Психологічні особливості особистості рецидивіста

керівник роботи Губа Н. О., канд. психол. наук, доцент, зав. кафедри психології

затверджені наказом ЗНУ від «02» 10 2025 року № 1393-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: визначення сутності та закономірностей формування психологічного профілю особистості рецидивістів; з'ясування психологічних особливостей профілю особистості засуджених з різними категоріями скоєних злочинів; розробка процедури дослідження психологічного профілю особистості рецидивіста; виділення та вивчення стійких груп характеристик психологічного профілю особистості рецидивіста; виявлення залежності особливостей психологічного профілю особистості рецидивіста від ступеня тяжкості категорії скоєних злочинів.

Перелік графічного матеріалу: 5 рисунків.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання прийняв
Вступ	Губа Н. О., доцент		
Розділ 1	Губа Н. О., доцент		
Розділ 2	Губа Н. О., доцент		
Розділ 3	Губа Н. О., доцент		
Висновки	Губа Н. О., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень –лютий 2025 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2025 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2025 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	липень 2025 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	червень -серпень 2025 р.	Виконано
6	Написання висновків	вересень 2025 р.	Виконано
7	Передзахист	жовтень 2025 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	листопад 2025 р.	Виконано

Студент _____ І. М. Мазур

Керівник роботи _____ Н. О. Губа

Нормоконтроль пройдено
Нормоконтролер _____ Н. О. Мосол

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 88 сторінок, 5 рисунків, 49 джерел.

Об’єкт дослідження: феномен особистісті рецидивіста.

Предмет дослідження: психологічни особливості особистості рецидивіста.

Мета дослідження: визначення внутрішнього змісту психологічного профілю особистості рецидивіста.

Вивчення теоретико-прикладних основ психології дало нам можливість сформулювати гіпотези:

1. Профілю рецидивіста притаманне домінування таких рис, як підвищення рівня схильності до ризику та високий рівень самооцінки, що у будь-якій соціальній ситуації та при зміні соціального контексту підштовхує їх на здійснення протиправних дій.

2. Неадекватно високий рівень самооцінки та завищені показники за фактором схильності до ризику при наявності гіпертимного типу акцентуацій характеру корелює з ускладненням правопорушень згідно з кримінально-процесуальним кодексом України

Методи дослідження: теоретичні: теоретико-методологічний аналіз, класифікація й систематизація наукових джерел, порівняння й узагальнення даних досліджень; емпіричні: спостереження, тестування.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше теоретично та емпірично обгрунтовано новий підхід до комплесного дослідження психологічних особлівостей особистості рецидивіста. Обгрунтовано, що наявність існуючих профілів особистості рецедивіста ускладнює особистісну ідентифікацію та перешкоджають ефективному засвоєнню соціальних норм.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРОФІЛЬ, ОСОБИСТОСТІСТЬ РЕЦИДИВІСТА, ПРАВОПОРУШЕННЯ, КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ.

SUMMARY

Mazur I. M. Psychological features of the personality of the recidivist.

The qualifying work consists of Introduction, 3 Chapters, Conclusion, References (49 items). The qualifying work volume is 93 pages long, 88 of them – main text. There are 5 illustrations.

The qualifying work provides a theoretical review and presents the results of an empirical study focused on the psychological profile of a recidivist's personality. The master's thesis consists of three chapters, each addressing a specific aspect of the formation and analysis of the psychological characteristics of recidivist offenders.

The object of the research is the phenomenon of a recidivist's personality.

The subject of the research is the psychological features of a recidivist's personality.

The aim of the research is to determine the internal content of the psychological profile of a recidivist's personality.

To achieve this aim, the following research objectives were set:

1. To define the essence and regularities of the formation of the psychological profile of recidivist offenders.
2. To identify the psychological features of the personality profile of convicted individuals with different categories of committed crimes.
3. To develop a research procedure for studying the psychological profile of a recidivist's personality.
4. To identify and analyze stable groups of characteristics within the psychological profile of a recidivist's personality.
5. To determine the dependence of the psychological profile characteristics of a recidivist's personality on the severity of the category of committed crimes.

Chapter 1, “Theoretical Analysis of the Concept of a Recidivist’s Personality as a Psychological Problem,” provides a theoretical analysis of the phenomenon of a recidivist’s personality in psychological research.

Chapter 2, “Analysis of Concepts of the Psychological Profile of a Recidivist’s Personality,” examines existing theoretical approaches to understanding the psychological profile of recidivist offenders.

Chapter 3, “Empirical Study of the Psychological Profile of a Recidivist’s Personality,” describes the research design, methods, and analysis of empirical results.

Key words: psychological profile, recidivist’s personality, offense, Criminal Procedure Code of Ukraine.

ЗМІСТ

ВСТУП 8

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ОСОБИСТОСТІ РЕЦИДИВІСТА ЯК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМИ 12

1.1. Основні підходи до вивчення поняття особистості у психології 12

1.1.1. Психологічні особливості механізму формування особистості 21

1.2. Теоретичне визначення поняття особистості рецидивіста в юридичній та психологічній науках 37

1.2.1. Психологічна структура та типологія особистості рецидивістів на засадах врахування їх базових психодинамічних властивостей 46

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЙ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ ОСОБИСТОСТІ РЕЦИДИВІСТА 55

2.1. Теоретичний аналіз сутності та структури поняття психологічного профілю особистості 55

2.2. Аналіз структурних компонентів психологічного профілю особистості рецидивіста 61

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ ОСОБИСТОСТІ РЕЦИДИВІСТА 70

3.1. Організація та методика дослідження 70

3.2. Аналіз результатів дослідження 73

ВИСНОВКИ. 85

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 89

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема зі злочинністю традиційно є одним з пріоритетних напрямків державної політики. Для України як для суверенної держави це питання набуває надзвичайної гостроти. Створення ефективної системи протидії злочинності є важливим кроком у просуванні держави на шляху демократичних реформ. Серед питань, пов'язаних зі зміцненням правопорядку і подоланням негативних тенденцій сучасної злочинності, одне з особливих місць посідає проблема рецидивних злочинів.

Особи, які здійснюють новий злочин після засудження за раніше здійсненний злочин, існували завжди – за будь-яких історичних часів, політико-правових режимів, перетворень у суспільному житті, правової системи тощо. При цьому не викликає сумнівів, що ця складова злочинності є одним із найнебезпечніших різновидів протиправних діянь, хоча іноді з різних причин і намагаються знівелювати цей факт.

Рецидивна злочинність є кримінологічним поняттям, яке тісно, але цілком, пов'язане з кримінально-правовим поняттям «рецидив злочину». Психологічний аналіз теорії кримінального права показує нам, що існують різні поняття і класифікації рецидиву злочинів. Найбільш поширеним є погляд, що рецидив злочинів охоплює випадки, коли особа вчиняє будь-який новий злочин після засудження її за раніш вчинений також будь-який злочин при наявності за нього непогашеної або не знятої судимості. Такий рецидив одержав у кримінально-правовій теорії назву легального.

Всупереч такому поняттю на думку А. Ф. Зелинського під рецидивом злочину пропонується розуміти повторне вчинення злочину незалежно від кримінально-процесуальних наслідків за попередній злочин. Особа може вчинити новий злочин, але внаслідок різних обставин або взагалі вже не має судимості за раніш вчинений злочин, або за попередній злочин зазнала інших, ніж кримінальна відповідальність, заходів впливу, тобто тут має місце фактичний рецидив.

У психологічній літературі деякі українські кримінологи (В. Колган, В. Туляков та ін.) схильні вважати рецидивом злочину не будь-яке повторне вчинення злочину навіть після засудження, а тільки таке, яке свідчить про наявність у особи сталої антисуспільної установки. За їх думкою, рецидив-це вчинення навмисного нового тяжкого або особливо тяжкого злочину особою, яка відбула чи відбуває покарання у вигляді позбавлення волі за тяжкий або особливо тяжкий злочин і знову засуджена до позбавлення волі. Тут простежується прагнення вчених виділити психологічний тип особистості злочинця – небезпечного, жорсткого, зі сталою антисуспільною орієнтацією, для якого вчинення нового злочину є продовженням злочинної діяльності.

Дослідженнями рецидивної злочинності у різні часи займалося чимало вчених. Значний внесок у розв'язання цієї проблеми зробили В. Бочелюк, С. Власенко, М. Дідух, М. Галич, А. Зелінський, І. Нечітайло, В. Філоненко та ін. Висновки цих вчених безумовно служать методологічним підгрунтям для розуміння багатьох проблем, пов'язаних із рецидивними проявами у поведінці злочинців. Однак вирішувати ці проблеми лише у ракурсі загальної теорії рецидиву без урахування наукових досягнень у сфері вивчення психологічного профілю особистості рецидивіста навряд чи доречно.

Проте якщо рецидивна злочинність взагалі-то досліджувалася у вітчизняній літературі, то окремо психологічний профіль особистості рецидивіста, який на наш погляд , є самостійною проблематикою, предмет та особливості методології та методики наукового аналізу якої ще мало досліджено, приділяється явна недостатня увага. При цьому слід погодитися з думкою Вівера і Вуттона, згідно з якою психологічний профіль особистості рецидивіста становить безсумнівний науковий інтерес внаслідок специфіки структури профілю, особистісних рис, які його складають, що зумовлюють особу рецидивіста. Крім того, проблема психологічного профілю особистості рецидивіста разом із суто теоретичним значенням має не менш важливий прикладний аспект, оскільки без вивчення даного явища не можна на дійсно

науковому грунті визначити шляхи протидії рецидивній злочинності. Отже, все це викликає необхідність ретельного психологічного аналізу сучасного стану психологічного профілю особистості рецидивіста та виділення основних тенденцій розвитку цього явища в Україні.

Об’єкт дослідження: феномен особистісті рецидивіста.

Предмет дослідження: психологічни особливості особистості рецидивіста.

Мета дослідження: визначення внутрішнього змісту психологічного профілю особистості рецидивіста.

Вивчення теоретико-прикладних основ психології дало нам можливість сформулювати гіпотези:

1. Профілю рецидивіста притаманне домінування таких рис, як підвищення рівня схильності до ризику та високий рівень самооцінки, що у будь-якій соціальній ситуації та при зміні соціального контексту підштовхує їх на здійснення протиправних дій.

2. Неадекватно високий рівень самооцінки та завищені показники за фактором схильності до ризику при наявності гіпертимного типу акцентуацій характеру корелює з ускладненням правопорушень згідно з кримінально-процесуальним кодексом України.

Відповідно до предмета та мети визначено такі завдання дослідження:

1. Визначення сутності та закономірностей формування психологічного профілю особистості рецидивістів.

2. З’ясування психологічних особливостей профілю особистості засуджених з різними категоріями скоєних злочинів.

3. Розробка процедури дослідження психологічного профілю особистості рецидивіста.

4. Виділення та вивчення стійких груп характеристик психологічного профілю особистості рецидивіста.

5. Виявлення залежності особливостей психологічного профілю особистості рецидивіста від ступеня тяжкості категорії скоєних злочинів.

Для реалізації поставлених у роботі завдань використовувалися такі методи: теоретичний аналіз концепцій рецидивної злочинності та особистості рецидивіста, спостереження, анкетування, бесіди, тестування. Отримані у ході дослідження дані піддавались кількісному аналізу з подальшим якісним обґрунтуванням й узагальненням.

В якості діагностичного інструментарію для розв'язання експериментальних завдань використано: шістнадцятифакторний опитувальник Р. Кеттелла та характерологічний опитувальник К. Леонгарда.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше теоретично та емпірично обгрунтовано новий підхід до комплесного дослідження психологічних особлівостей особистості рецидивіста. Обгрунтовано, що наявність існуючих профілів особистості рецедивіста ускладнює особистісну ідентифікацію та перешкоджають ефективному засвоєнню соціальних норм.

Практичне значення одержаних результатів магістерської роботи визначається: можливістю діагностики і раннього виявлення осіб, обтяжених негативними синдромами делінквентного характеру. Також, це дозволить більш ефективно організувати заходи по ресоціалізації таких осіб на основі розуміння їхньої психологічної природи. Окрім цього, наше дослідження дозволило підійти до паралельних проблем, таких як: психологічна сутність осіб різних категорій, диференційованих за складом злочину задля розробки відповідних психокорекційних заходів.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувались: теоретико- методологічним обгрунтуванням вихідних теоретичних положень, використанням комплексу надійних і валідних психодіагностичних процедур, створенням адекватних умов діагностування, поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричних даних, репрезентативністю складу експериментальної та контрольної груп, застосуванням сучасних методів математичної статистики на базі пакету новітніх статистичних програм.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ОСОБИСТОСТІ РЕЦИДИВІСТА ЯК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМИ

1.1. Основні підходи до вивчення поняття особистості у психології

Коли йдеться про людину, то розглядаються її соціальні ознаки у тісному зв'язку з біологічними, фізичними, психофізичними характеристиками, підкреслюється властива лише їй ознака – духовність.

Проблема особистості – одна з центральних у курсі психології. Про її складність та багатогранність свідчить навіть той факт, що сьогодні існує понад 50 визначень поняття "особистість". За теоретичною та практичною значущістю вона належить до однієї з фундаментальних проблем. Проектування й діагностика особистості, визначення оптимальних умов і найефективніших шляхів її формування неможливі без знання структури особистості й закономірностей її становлення та розвитку. Слово "особистість" походить від латинського "persona", що означає ритуальну маску, яку знімали з обличчя померлого у Стародавньому Римі. Вона втілювала ім'я, індивідуальні права і привілеї, які передають у спадок.

У психології особистість як суб'єкт спілкування визначається неоднозначно. В багатогранних та різноманітних визначеннях предмета психології вже закладена деяка суперечність суджень стосовно того, яке місце має займати проблема особистості в цій науці. При характеристиці основних позицій у дискусії про предмет психології говориться про те, що одна з них розуміє переважно під задачею психології дослідження саме особистості, хоча й добавляє при цьому, що особистість має розглядатись у контексті групи. Але так або інакше акцент було зроблено на особистість, на її соціально зумовлені характеристики, на формування в ній визначених

якостей у результаті соціального впливу тощо. Разом із тим друга позиція в дискусії ґрунтується на тому, що для психології особистість – зовсім не головний об’єкт дослідження, оскільки сам “замисел” існування цієї особливої галузі психологічного знання складається в тому, щоб вивчати психологію групи [12, 124].

Розкриймо сутність особистості у власне психологічному та кримінально-психологічному вимірах. Для цього використаймо загальний підхід, запропонований нами у рамках системи «особистість - право».

Отже, особистість – це певний рівень соціального, психічного розвитку людини, який забезпечує її становище у суспільстві та стосунки з іншими людьми [17, 34]. Це обов’язково індивідуальність, себто наявна своєрідність поєднання між собою окремих психологічних якостей та їх прояву у поведінці та діяльності.

Загальними, нормативними ознаками особистості є такі: свідомість, активність, рольова поведінка, система стосунків і наявність певної психологічної структури [10, 28]. Отже, особистість – активний суб’єкт свідомості, який має індивідуально-типову структуру якостей, виконує соціальні ролі на основі вибіркового ставлення до них і навколишньої дійсності в цілому.

Один із фундаторів гуманістичної психології американський дослідник К. Роджерс вважає, що центральною ланкою особистості є самооцінка, уявлення людини про себе, “Я-концепція”, що породжується у взаємодії з іншими людьми [15, 189]. Однак формування самооцінки не проходить без конфліктів, вона часто не збігається з оцінкою людини оточуючими, і тоді виникає дилема – чи прийняти оцінку інших, чи залишитися зі своєю. Неправильне уявлення про себе призводить іноді до крайнощів у перекручуванні самооцінки. Такі випадки можуть викликати невротичні конфлікти і потребують допомоги психолога у створенні гнучкої самооцінки, вміння під тиском досвіду переоцінювати систему цінностей, що виникла

раніше, - все це визначається К. Роджерсом як важлива умова психічної цілісності особистості та її психічного здоров'я в різних життєвих ситуаціях. Завдяки К. Роджерсу явища самосвідомості та самооцінки, їхні функції в поведінці й розвитку суб'єкта стали важливим предметом подальших психологічних досліджень.

Інший представник гуманістичної психології США – Г. Олпорт (1887-1967) – вважав особистість відкритою системою: розвиток особистості завжди здійснюється у взаємозв'язку з іншими людьми. Особистість, за його визначенням, - це динамічна організація особливих мотиваційних систем, звичок, установок і особистісних рис індивіда, які визначають унікальність його взаємодії з середовищем, передусім соціальним . Однак у цих стосунках немає рівноваги між довкіллям і людиною. Людина повинна увесь час встановлювати нові стосунки і розвивати наявні, тобто постійно "розвивати" гомеостаз. Отже, постійний розвиток особистості є основною формою її існування. Соціальні відносини конституюють, за Г. Олпортом, особистість, "відв'язуючи" її від біологічних потреб.

Як важливий механізм розвитку особистості Г. Олпорт визнає "рису", під якою він розуміє "рису-мотив", "рису-інтерес", тобто мотиви поведінки, що діють у даний момент. Кожна людина народжується з певним набором "рис-мотивів", які потім трансформуються, підлягають зміні. Існують два класи рис – основні та інструментальні. Основні риси стимулюють поведінку людини, а інструментальні формують її. Основні риси переплітаються з інструментальними, що сприяє формуванню особистості.

Кожній особистості притаманні головні, кардинальні риси і риси другорядні. Незвичайні люди характеризуються наявністю домінуючої, центральної риси . У звичайних же людей таких ознак може бути кілька. Здоровій особистості за Г. Олпортом, властиві такі риси, як активна позиція відносно дійсності; доступність досвіду для свідомості, тобто здатність бачити події власного життя такими, якими вони є, не застосовуючи

“психологічного захисту”; самопізнання; здатність до абстракції; постійний процес індивідуалізації; функціональна автономія рис; стійкість до фрустрації. Важливою умовою розвитку особистості визнається можливість чинити опір рівновазі. Напруга має підтримуватись, а не усуватись. При цьому вчений базує свої погляди на біографіях видатних людей, для яких життя – це безперервне долання труднощів, більше того – вони самі прагнуть цього, шукаючи та долаючи перешкоди. Невротичну особистість, за Г. Олпортом, характеризує наявність таких рис, як пасивна позиція щодо світу; застосування різних видів психологічного захисту – витиснення, сублімація, проекція, заміщення; викривлення істинного стану речей; обмеженість мислення; “закляклість” розвитку.

Отже, особистість конкретної людини характеризується певною системою рис-мотивів, або трайтів, яка визначає її поведінку та розвиток.

Американський психолог, один з основоположників гуманістичної теорії А. Маслоу (1907-1970) головною характеристикою особистості вважав потяг до самоактуалізації, самовираження, розкриття потенцій до творчості та любові, в основі яких лежить гуманістична потреба приносити людям добро . Він стверджував, що людині, як і тварині, не властиві природжені інстинкти жорстокості й агресії, як уважав З. Фрейд. Навпаки, в них закладений інстинкт збереження своєї популяції, що змушує їх допомагати одне одному. Потреба в самоактуалізації своїх можливостей і здібностей властива здоровій людині, а найбільшою мірою – видатним людям. Суспільство може процвітати, якщо воно знаходить шляхи розвитку здорових, сильних, розумово повноцінних особистостей. Поступ суспільства відбувається не революційним шляхом, не соціальними перетвореннями, а задоволенням гуманістичних потреб.

За А. Маслоу, ядро особистості утворюють гуманістичні потреби в добрі, моральності, доброзичливості, з якими народжується людина і які вона може реалізувати в певних умовах. Однак ці потреби в самоактуалізації

задовольняються лише за умов задоволення інших потреб і передусім фізіологічних. Більшості ж людей не вдається досягти задоволення навіть нижчих потреб. Ієрархію потреб згідно з Маслоу, складають:

— фізіологічні потреби;
— потреби в безпеці;
— потреби в любові й прихильності;
— потреби у визнанні та оцінці;
— потреби в самоактуалізації – реалізації здібностей і талантів.

Самоактуалізації досягає лише невелика кількість людей, котрі являють собою особистості. Маслоу називає такі їхні особливості, як невимушеність у поведінці, ділову спрямованість, вибірковість, глибину та демократичність у стосунках, незалежність, творчі прояви та ін.

Фрейд розглядає психіку особистості на трьох рівнях: несвідоме, передсвідоме та свідоме. Несвідоме – головний елемент і джерело заряду мотиваційної енергії; саме воно становить суть психіки. Передсвідоме містить психічні акти, що можуть бути усвідомлені за певних умов, а свідоме розглядається як елемент надбудови, що виростає над несвідомим і перебуває з ним у постійному конфлікті.

Відомий австрійський психоаналітик виділяв дві основні природжені інстинктивні потреби, які визначають психічну діяльність людини, - лібідозну (інстинкт самозбереження, потяг до життя, любов, сексуальний потяг) та агресивну (потяг до руйнування, смерті, війни). Задоволення цих потреб стикається з перешкодами з боку навколишнього світу, суспільства, тому вони витискуються і створюють сферу ”несвідомого”. Однак інстинктивні потреби все ж прориваються, обходячи “цензуру” свідомого, і виявляються у вигляді символів. Все, що виробляє людина – твори мистецтва, літератури, - це, за З. Фрейдом, символізація витіснених у “підпілля” несвідомих потреб. Вони можуть проявлятися у різних формах повсякденного життя людини – обмовках, снобаченнях тощо. З. Фрейд

вважав міфи, народні звичаї також наслідком символізації витіснених біологічних потреб.

Домінуючим серед людських інстинктів у сфері несвідомого є лібідо (від грец. Libido – статевий потяг, пристрасть). Це – загальна причина людської поведінки, діяльності, прояву характеру тощо.

Фрейд створює модель особистості, яка включає три елементи: “Воно” (Id), “Я” (Ego) і “Над-Я” (Super-Ego).

“Воно” – несвідоме – складається із забутих вражень дитинства, природжених інстинктів, згадок, що пов’язують людину з далекими предками доісторичних часів.

“Я” – сфера свідомого, посередник між “Воно” та зовнішнім світом – природою, суспільством, соціальними інститутами тощо.

“Над-Я” – внутрішнє сумління особистості, “моральний цензор”, який оцінює конкретні обставини чи ситуації з точки зору соціальної чи моральної оцінки. “Над-Я” знаходиться між “Воно” та “Я”.

На основі суперечностей і антагонізмів, які виникають між “Воно” та “Я”, Фрейд будує свою гіпотезу, згідно з якою сексуальні поняття є головними детермінантами індивідуального та соціального процесів [12, 83].

У теорії особистості З. Фрейда містяться як деякі продуктивні наукові положення (про складність, багатоплановість структури особистості, про свідоме й несвідоме, про внутрішні суперечності особистості), так і спірні погляди на природу особистості. Вже сучасники З. Фрейда і навіть його учні вбачали у психоаналітичному вченні ряд дискусійних моментів. Так, найбільшій критиці були піддані погляди на мотивацію людської поведінки, що пов’язувалися переважно з природженими інстинктами, потребами, на фатальний антагонізм між свідомим і несвідомим та між індивідом і суспільством. Виникла потреба у подоланні біологізаторських поглядів на особистість, у соціалізації фрейдистської теорії особистості, що й було здійснено неофрейдистами.

Один із учнів австрійського психоаналітика К. Г. Юнг (1875-1961) – швейцарський психолог, засновник аналітичної психології – відмежувався від свого великого вчителя у поглядах на пансексуалізм як на головну рушійну силу поведінку людини. За К. Г. Юнгом, психіка людини має три рівні: свідомість, особисте несвідоме і колективне несвідоме. Визначальну роль у структурі особистості відіграє колективне несвідоме, яке утворюється із слідів пам'яті, що залишається від усього минулого людства і впливає на особистість людини, визначає її поведінку з моменту народження.

Відомим учнем З. Фрейда, який виступив проти біологізаторських тенденцій свого вчителя, був А. Адлер (1870-1937). Він заснував так звану індивідуальну психологію. А. Адлер підкреслював, що основне в людині – не її природні інстинкти, а "суспільне почуття" або "почуття спільності". Це почуття є природженим, але має розвиватися впродовж життя.

На думку А. Адлера, структура особистості єдина і тому не може бути розчленованою на три інстанції. Детермінантою розвитку особистості є потяг до вищості, прагнення влади, самоствердження. Однак цей потяг не завжди здійснений, наприклад через дефекти у розвитку або несприятливі соціальні умови. Тоді може виникнути почуття неповноцінності. Людина тягнеться до пошуку засобів подолання почуття неповноцінності і застосовує різні види компенсації, які лежать в основі всієї людської діяльності.

Представниця неофрейдизму К. Хорні (1885-1952) також виходила із заперечення положень З. Фрейда. Основу суті людини вона вбачала в природженому почутті неспокою. Почуття неспокою породжує бажання позбавитися цього, що лежить в основі мотивації вчинків людини. Все, що людина робить, породжується трансформацією цього почуття.

Згідно з К. Хорні, людиною керують дві головні тенденції: потяг до безпеки (корінна тривога) і потяг до задоволення своїх бажань. Ці потяги часто суперечать один одному, і тоді може виникнути невротичний конфлікт, який людина буде намагатися подолати, виробляючи стратегії поведінки.

Цих стратегій три: 1) потяг до людей; 2) намагання віддалитися від людей, або потяг до незалежності; 3) намагання діяти проти людей (агресія).

Названі типи стратегії виступають і передумовою "споконвічного конфлікту", і захисними механізмами. Захисні механізми виникають як реакція на страх і проявляються у вигляді втечі, наркотизації, придушення або раціоналізації. Ці засоби психологічного захисту породжують чотири "великих неврози" нашого часу:

1. невроз прив'язаності – пошуки любові та схвалення за будь-яку ціну;
2. невроз влади – гонитва за владою, престижем та володарюванням;
3. невроз покори – конформізм;
4. невроз ізоляції – втеча від суспільства.

В теорії К. Хорні, зважаючи на її спроби соціологізувати фрейдизм, залишаються притаманні останньому суперечності: антагонізм природного і соціального, фатальність існування природженого механізму "корінної тривоги" тощо.

З точки зору видатного неофрейдиста Г. Саллівана (1892-1949), об'єктом психологічного дослідження повинен стати не окремий суб'єкт, а особистість як продукт спільної діяльності суб'єктів. Особистість є відносно стійкою моделлю між особистісних ситуацій, що повторюються і характеризують життя людини. Основними потребами розвитку особистості є потреби в ніжності, пестощах та спробах уникнути тривоги.

Найбільш "соціалізованим" ученням неофрейдизму визнається теорія відчуження Е. Фромма (1900-1980). В умовах науково-технічного поступу людина втрачає зв'язки зі світом та з іншими людьми, з товаришами по праці, по навчанню. Виникає відчуження людини, яке Е. Фромм називає "негативною свободою". Людина стає "вільною від усього" і тому відчуженою. Цей стан пригнічує людину і породжує неврози. Людина потерпає під тягарем свободи, вона не хоче бути "вільною", вона прагне мати

якісь стосунки з іншими людьми, вступати у спілкування з ними, але навколишній світ не дає такої можливості. Через це люди стають самотніми. Для Е. Фромма відчуження стає фатальною основою між людських стосунків. Нестерпність тягаря відчуження може перерости у відчуття агресії, що виявляється в реакціях садизму та мазохізму, які, за Е. Фроммом, є передусім засобами захисту. Відчуження може виявитися і у протилежному типі поведінки – конформізмі, коли люди, що не витримують самотності, пристосовуються одне до одного, рятуючись від відчуження [13, 24].

Е. Фромм підкреслював двоїсту природу людини. З одного боку, вона тягнеться до незалежності, а з іншого – хоче позбавитися цієї незалежності, яка веде до відчуження.

У дусі неофрейдизму була розроблена так звана епігенетична теорія розвитку особистості Е. Еріксона (нар. 1902). Він проголосив, що розвиток особистості визначається соціальним світом, а не хімічними чи біологічними факторами, а між особистістю і суспільством немає антагонізму. Е. Еріксон висунув положення про “ідентичність особистості” як центральну властивість людини, що сигналізує їй про нерозривний зв’язок з навколишнім соціальним світом. Ідентичність особистості виявляється у центрованості людини на себе, в ототожненні її з соціальною групою та оточенням, у визначенні цінності людини та її соціальної ролі.

Епігенетична теорія особистості вперше висунула питання про роль генетичного фактора у становленні особистості.

Усі напрями неофрейдизму можна розглядати як спробу соціологізації біологізаторської за своєю суттю фрейдистської концепції особистості. Були поставлені фундаментальні проблеми – внутрішньої структури особистості, місця “Я” в ній, механізмів формування та функціонування особистості, ролі свідомого й несвідомого, регуляції поведінки та діяльності, механізмів психологічного захисту особистості тощо. При вивченні особистості в дусі неофрейдизму аналіз зміщується у бік внутрішніх суб’єктивних відношень.

Аналіз міжособистісних стосунків залишається в основному осторонь, а іноді й цілком виводяться із суб’єктивного плану. Загалом же завдяки фрейдизму та неофрейдизму психологічна наука збагатилася багатьма ідеями, які не втратили свого значення й досі.

1.1.1. Психологічні особливості механізму формування особистості

Особистість - це досить містке поняття, що охоплює вцілому всю психологічну індивідуальність людини. Але не всі вчені з цим згодні. Так, видатний український психолог Г.С. Костюк не включав до структури особистості ні характер, ні емоційно-динамічні особливості людини, ні конституцію, ні темперамент. Він був категорично проти біологізаторскіх тенденцій в психології і розцінював особистість як утворення, що сформувалося в результаті засвоєння людиною соціально-історичного досвіду і морально-етичних традицій свого оточення. .

Подальший розвиток ідей Г.С.Костюка все більше зближує полярні точки зору: 1) біологізаторські тенденції, що виводять особистісні особливості з органічного (матеріального) субстрату і які стверджують, що психічна діяльність є результатом життєдіяльності мозку, і 2) ідеалістичний підхід, повністю відриває особистість від фізіологічного базису.

С.Д.Максименко стверджував, що особистість є те суб'єктивне і об'єктивне, яке, реалізуючись у діях, характеризує справжнє обличчя людини, представлене як система соціальних відносин, підкреслюючи при цьому, що при вивченні особистості необхідно враховувати біологічні та конституціонально - індивідуальні властивості.

В.В.Рибалко, описуючи особистість як структурне ціле, визначав ієрархію особистісних структур наступним чином: 4-ою і самою другорядною структурною одиницею він вважав біологічно обумовлений темперамент, вікові та статеві особливості; 3-й структурний компонент -

властивості особистості як особливості психічних процесів; 2-й компонент - знання, навички, вміння; 1-й компонент особистості - це соціальна спрямованість, зумовлена системою сформованих відносин.

Не заперечуючи значимості соціально-історичного чинника, ми повинні, нарешті, серйозно звернути увагу на роль вроджених, конституційно заданих властивостей у формуванні особистості. Це переконливо доводять численні роботи відомих вчених, у тому числі роботи К. Ізарда, Д. Томкінсона.

Намагаючись знайти той ключ, який відкриє всі двері, що ведуть до розуміння індівідної сутності людини, такі вчені як Мюррей, Аткінсон, Макклеланд, Хекхаузен в розділ кута ставлять мотивацію, тобто ту пружину, яка рухає вчинками людини, направляє його в певний бік і з певною силою. В основному це два види мотивації: 1) мотивація, спрямована на досягнення успіху, і 2) мотивація уникнення невдачі. Виділяються також особливо важливі, катексіровані, пов'язані із самореалізацією людини в суспільстві мотиви, які багато в чому визначають його долю [15, 72].

Юнг детально описав інтроверсію та екстраверсію - найважливіші психологічні характеристики індивідуального типу реагування, які також продовжуються в соціальних аспектах людського буття.

Інтроверти - розглядають все під кутом зору свого суб'єктивного розуміння, а інші - екстраверти - під кутом зору того, що відбувається об'єктивно. Крім цього Юнг розглядав сенсорний та інтуїтивний типи сприйняття у поєднанні з інтро-екстравертивною спрямованістю. Поряд з типологічними індивідуальними особливостями Юнг описав архетипи переживання і поведінки як такі, що мають спільне з міфологічними типами образи колективного несвідомого. Якщо особистий образ висловлює суто індивідуальне несвідоме, то архетип завжди є колективним і загальним для цілих народів або епох.

Інші відомі вчені від Е. Кречмера до Дж.Кеттелла і Г. Айзенка представляють особистість як сукупність рис характеру, зіставляючи при цьому полярні властивості: тривожність - стабільність, товариськість - замкнутість, холодність - теплота, оптимістичність - песимістичність, лідерство - залежність, радикалізм – новаторство [17, 99].

До розуміння особистості багато авторів прийшли чисто емпіричним шляхом, завдяки наочному досвіду та експериментальним данним. Але недоліками цього підходу є відсутність єдиного ключа в підході до настільки складної проблеми та скільки-небудь послідовної теоретичної концепції. При цьому впадає в очі нерівномірність вибору категорії виміру особистісних властивостей, що стосуються то емоційних, то поведінкових, то соціальних аспектів проявів особистості.

Особистість в розумінні Фрейда це - вічна боротьба актуальних потреб людини, його егоїстичних тенденцій з власним внутрішнім над-Я, що беруть під контроль ці тенденції, коли вони суперечать вимогам навколишнього середовища, соціуму.

У той же час роль біологічного чинника у розвитку особистості підтверджують численні роботи психофізіологів ,у їхніх працях знаходить свій розвиток ідея про найбільшу значущость "народжених властивостей центральної нервової системи - людського мозку і його фізіологічних особливостей - для формування інтелектуальних і творчих здібностей. С. Д. Максименко розглядав особистість "як поняття цілісне, що включає в себе єдність біологічних і соціальних факторів, відзначаючи також, що взаємодія біологічного і соціального початку у формуванні особистості проявляється не тільки в перші дні і роки існування людини, але продовжується все його життя.

Проведені багаторічні дослідження підтвердили правильність такого підходу і показали, що із найширшого спектру вражень про навколишній світ кожна людина притаманним саме йому індивідуальним способом сприйняття

вибирає і освоює певну інформацію, акцентуючи свою увагу на одних явищах та нехтуючи іншими. В основі такого індивідуально-окресленого стилю сприйняття, переробки і відтворення інформації про пізнаваний світ, трансформуючись у думки, переживання і вчинки людини, лежить та ведуча тенденція, або ті дві-три провідні тенденції, які пронизують всі рівні особистості: і найнижчі, біологічні, і його характерологічну структуру, і найбільш високі ("вершинні") рівні особистості, якими є соціальна спрямованість та ієрархія цінностей людини. Поняття "ведуча тенденція" - більш містке і динамічне, ніж "риса", "властивість", "стан": воно їх усіх об'єднує і визначає напрямок їх трансформації у різні періоди життя і на різних рівнях самосвідомості.

"Провідна тенденція" - це дефініція, яка включає в себе і умови формування певної особистісної властивості, і саму властивість, і предиспозиції до того стану, який може розвинутися під впливом середовищних впливів як продовження даної властивості.

Якщо по вертикалі тенденція пронизує різні аспекти особистості - базові властивості, риси характеру та їх реалізацію як соціальні установки або особливості актуального стану, то по горизонталі тенденція включає в себе індивідуальний стиль особистості, що виявляється в основних підструктурах особистості: мотиваційна сфера, емоційні особливості, когнітивний стиль та комунікативні властивості.

При цьому під мотивацією розуміється не спрямованість до конкретного об'єкту, який відповідає тій чи іншій потребі людини і спонукає його до діяльності (Г.Балл), а те поняття, яке багато авторів (Макклелланд, Аткінсон, Хекхаузен та ін.) позначають як drive, motivation, і трактують як спонукальну силу, яка лежить в основі прагнень і дій людини. Мотиваційна сфера може образно бути представлена як туго скручена пружина, що забезпечує силу і спрямованість діяльності індивіда. У осіб сильного, гіперстенічного складу переважає спрямованість на досягнення успіху, на

самореалізацію і задоволення егоїстичних потреб. У осіб слабкого, гіпостенічного складу переважає мотивація уникнення неуспіху, відходу від конфлікту з оточенням, егоїстичні тенденції більшою мірою стримуються, придушуються установками на відповідність очікуванням соціального оточення. У емотивних, тривожно-екстравертних особистостей превалює мотивація, спрямована на емоційне залучення, на спілкування в тих колах, де можлива самодемонстрація. У особистостей ригідного складу мотивація орієнтована на відстоювання власної думки та збереження своїх соціо-економічних інтересів.

Емоції являють собою індивідуальний стиль переживання, суб'єктивну чутливість до явищ навколишнього життя, яка виявляється як фоном настрою, так і інтенсивністю вираження почуттів. Індивідуальні особливості емоційної сфери з особливою яскравістю проявляються в нестандартних ситуаціях і в значній мірі визначають тип реагування індивіда на стрес. Так, гіпотимні, надчутливі до впливів навколишнього середовища особистості реагують на несприятливі обставини депресивно-тривожними реакціями; ригідні, індивідуалістичні і застрягаючі педанти реагують на стрес не відразу, накопичуючи негативні емоції, але в наслідку виявляються або "відходом" від проблем у сферу ірреальних інтересів, світ фантазій і мрії, або дають афективні спалахи, які приводять до конфлікту з оточенням. Спонтанні особистості активно прагнуть до самоствердження, їхні емоції життєствердні і оптимістичні, базуються на завищеній самооцінці і прагненні до лідерства. Емотивні особистості відрізняються схильністю до надмірної драматизації ситуації, що склалася; їхня реакція на стрес проявляється не тільки бурхливою взаємодією з оточенням при вираженому прагненні завоювати симпатії референтної (значущою) групи, а й фізичними (фізіологічними) проявами (серцево-судинні реакції, функціональні порушення різного роду).

Когнітивний стиль індивіда визначається типом мислення. Тип сприйняття інформації, її переробки і потім - відтворення також визначається провідними тенденціями. Особистості, що формуються в умовах ригідних властивостей нервової системи відрізняються формально-логічним, прагматичним мисленням з переважанням здібностей в області цифр, чітких схем, конкретних конструкцій і формул. Індивідуально-особистісний патерн емотивного типу відрізняється переважанням наочно-образного, цілісно-чуттєвого, художнього сприйняття. Тривожно-ірраціональні гіпостеніки воліють (предпочитают) вербальний (словесний) матеріал і проявляють здібності більше в сфері осягнення сенсу та узагальнення словесної інформації.

Стенічні спонтанні особистості відрізняються цілісним інтуїтивним мисленням, випереджаючим досвід і забезпечуючим досить високу прогностичну функцію мислення.

Індівідуальний стиль міжособистісної поведінки також знаходиться в прямій залежності від типу реагування, в основі якого лежать усі ті ж провідні тенденції. Тривожні інтроверти відрізняються потребою у збереженні теплих відносин з невеликим, але особливо значущим оточенням, залежною від лідируючої особистості позицією в групі. Ригідні (інтровертно-індивідуалістичні і педантичні) особистості виявляються важко коригуемим (корригируемым) суб'єктивізмом, який призводить або до конфлікту з оточенням, або до відходу від контактів. Емотивні особистості відрізняються вираженим залученням до міжособистісних стосунків при помітному прагненні знайти в групі визнання, зайняти значущу соціальну позицію. Спонтанні (екстравертно-активні) особистості прагнуть до незалежності та лідирування, проявляють високу заповзятливість у ділових відносинах.

Все це в сукупності - мотивація, емоційні особливості, тип мислення і стиль міжособистісної поведінки - і становить індивідуально-типологічну базу, на якій в процесі взаємодії з навколишнім середовищем і формується особистість.

Таким чином, виходячи з вищезгаданого, ми можемо зробити висновок про те, що особистість - це, відкрита для зовнішнього досвіду саморегульована система, що включає у свою структуру такі підструктури як: мотиваційна спрямованість, емоційна сфера (стиль переживання), стиль мислення (інтелектуальні здібності, спосіб осягнення, переробки і створення інформації), спосіб спілкування з оточуючими (індивідуальний стиль міжособистісної поведінки). Особистість - це динамічна система, відкрита зовнішнім впливам, що реагує на зміни середовища в межах індивідуально окресленого діапазону мінливості, що робить структуру особистості адаптивної і витривалою до стресу. Вищі рівні самосвідомості, соціальна спрямованість та ієрархія цінностей індивіда формуються не тільки виключно під впливом соціуму, але залежать також від індивідуального тропізму, вибірковості, неусвідомленого потягу, що значно обмежує кількість ступенів вибору конкретної людини при освоєнні їм різноманіття навколишнього світу.

Провідна тенденція є базовою по відношенню до інших психологічних властивостей. Саме вона являє собою той базис, з якого в процесі постнатального розвитку (тобто після народження) формуються паралельно і в постійному взаємовпливі і емоції, і мотивація, і когнітивний стиль, і тип міжособистісної поведінки. Провідна індивідуально-особистісна тенденція пронизує всі рівні і етапи формування особистості - від індивідуально-типологічної предиспозиції і якостей характеру до сформованої особистості. Вона визначає і тісно пов'язаний з конституцією людини темперамент, та індивідуальний стиль мотиваційної, пізнавальної, емоційної і комунікативної сфери, та основні аспекти соціальної спрямованості, пов'язані з потягом індивіда до одних сфер спілкування і цінностей та інтуїтивним відштовхуванням від інших.

Ієрархія цінностей кожної людини і вибір сфери інтересів, морально-етичні установки, пошуки сенсу життя або егоїстична самодостатність

величезною мірою залежать від того, що вдалося оточенню прищепити в процесі виховання. Але багато особистісних властивостей не стільки прищеплюються, скільки розвиваються, так як люди по-різному сприймають навколишню дійсність в залежності від індивідуально окресленого стилю сприйняття і емоційного ставлення, що тісно пов'язане з базовими умовами, на фундаменті яких формується особистість [14]. Маючи на увазі виховання людини, Сократ казав: "Не наповнити посудину, але запалити світильник!". Тому, вивчаючи базисні структури особистості, ми досліджуємо той фундамент, який передує формуванню більш високих рівнів особистості і значною мірою визначає основний напрямок спершу неусвідомленого потягу, а потім і свідомого вибору людини, що в кінцевому підсумку визначає його долю і соціальну активність.

Саме тому особистість є об’єктом вивчення не тільки психології. Об’єктом активного вивчення юриспруденції та психології є людина, яка скоїла злочин. Обидві науки спираються на спільне вихідне розуміння людини як особи, котра поєднує в собі біологічне, природнє та соціальне.

У закордонній і української літературі існують різні напрями і підходи до вивчення особистісних передумов злочинної поведінки. Наприклад, підхід, що пояснює детермінованість протиправної поведінки переважно чинниками генотипу (М. Шлапп, Е. Хуттон, У. Шелдон, П. Джекоб, Е. Фромм та ін), або дослідження, що розкривають особистісні передумови мотивації злочинної поведінки (В.І. Бочелюк, А.Ф. Зелінський, Л.В.Копець тощо), а також підходи, засновані на виділенні провідної криміногенної властивості (психічної освіти) або комплексу властивостей в особистості злочинця (В.С.Батиргареєва, В.В.Бедб, Є.М. Моісєєва та ін).].

До провідних психологічних особливостей особистості злочинця вчені в галузі кримінальної психології відносять: імпульсивність, агресивність, асоціальність, гіперчутливість у взаєминах, соціальну відчуженість, тривожність у поєднанні з негативним змістом ціннісно-нормативної сфери особистості [5].

В якості типових факторів злочинної поведінки розглядаються окремі психічні стани. В одних роботах до них відносять: завищений рівень домагань і самооцінки, егоцентризм, підвищену уразливість, емоційну нестійкість, високу ригідність розумових процесів (В. В. Романов). В інших джерелах відзначають знижену самоповагу, глибоку розбіжність між реальним і ідеальним «Я», високу тривожність, схильність до ризику, тенденцію досягати цілей, ігноруючи небезпеку, дратівливість, підвищену вразливість, злопам'ятність, почуття власної неповноцінності, ущемлення, потребу самоствердження, владарювання та інших гострих емоційних переживань. У злочинців, які схильні до імпульсивного насильства, відзначаються розпливчасті, нереалістичні уявлення про міжособистісні відносини. Все це показує, що наведені властивості особистості виступають мотивоформуючими або викликають особливості когнітивного стилю особистості, а деякі їх змістовні характеристики в різних дослідженнях висловлюють протилежність.

У ряді наукових досліджень, проведених вітчизняними і зарубіжними авторами, розглядається вплив психічних аномалій на злочинну поведінку (Л. М. Балабанова, В.М. Філоненко та ін.) Їх висновки полягають у тому, що психічні аномалії не визначають антигромадський зміст поведінки, а виступають лише умовами («каталізаторами») прояву деформацій спрямованості особистості [3].

Крім цього, у кримінологічній та психологічній літературі існують підходи, що виділяють особливу підструктуру психологічних властивостей , вплив зовнішніх факторів на злочинну поведінку (Р. Клоуарл, Р. Мертон, Г. Маккей, К. Шоу та ін.)

Структура та організація сукупності психічних властивостей, що виражає криміногенну сутність особистості злочинця, обгрунтовується, виходячи з комплексу її основних функцій, в породженні злочинної поведінки [21, 236]. Такими властивостями можуть виступати:

а) переконання, що виражають переважаюче позитивне значення (особистісний сенс) злочинного способу задоволення потреби чи вирішення проблемної ситуації за певних умов;

б) переважаюче позитивне ставлення до даного способу у зв'язку з потребою і умовами;

в) особистісна норма використання даного способу у зазначеному зв'язку;

г) фіксована поведінкова установка, що виражає готовність особистості до злочинної поведінки у такому ж зв'язку, а також мотивоформуючі властивості, якщо вони детермінують такі спонукання, які суб'єкт не може реалізувати або каналізувати правомірним способом. Ці властивості становлять кримінальні потяги, гіпертрофовані або збочені потреби, гострі неприязні стосунки до певних соціальних суб'єктів, а також акцентуації характеру, емоційно-мотиваційні установки і психічні аномалії і соціально - дезадаптивного характеру;

д) перцептивно-змістотворні властивості, що детермінують соціальні уявлення, які сприяють породженню криміногенних мотивів і кримінальних цілей. Такими властивостями є переконання про безуспішність використання правомірного способу для задоволення визначених потреб (дозволу проблемних ситуацій), про сприятливі можливості використання для цього протиправного способу, про незначності або малоймовірність негативних наслідків при його використанні, про істотну шкодочинність деяких поведінкових актів інших осіб при їх об'єктивній правомірності, про нормотипічність в суспільстві (спільності) певних протиправних діянь;

е) виконавчо-регулятивні властивості, які представляють здібності, знання, вміння, навички та вольові якості, які виражають суб'єктивні можливості (спеціальні передумови) реалізації злочинної мети - способу.

Психологічні особливості осіб із антисуспільною спрямованістю поведінки вивчались як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. Так,

зокрема, можна послатися на фундаментальне дослідження авторського колективу під керівництвом Ю.М. Антоняна, результатами якого стало виділення трьох основних рівнів особистості злочинця [4]. Перший рівень — вроджені особливості, що визначають темп психічної активності, силу і рухливість психічних процесів, стійкі емоційні властивості та інші параметри, котрі стосуються темпераменту. Другий рівень характеризується сукупністю стійких якостей, що сформувалися в процесі індивідуального розвитку в соціальному середовищі і проявляються у вигляді типових реакцій і поведінки. Третій рівень стосується соціальної спрямованості особистості, ієрархії її цінностей і моральних установок.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що найбільш типовими за психологічними особливостями є злочинці, які вчинили тяжкі насильницькі злочини (зґвалтування, грабежі, розбої тощо), менш типовими — особи із корисливою спрямованістю (крадії, шахраї тощо). Мінімальна типовість і, відповідно, найбільша психологічна різноманітність притаманна законослухняним громадянам.

Так, поведінка вбивць значною мірою визначається афективно зарядженими ідеями, що реалізуються в різноманітних соціальних ситуаціях. Вони мають достатньо стійкі та важко кориговані уявлення, надзвичайно чутливі до будь-яких елементів міжособистісної взаємодії, сприймаючи зовнішнє середовище загалом як вороже. У своїх невдачах такі особи схильні звинувачувати інших, але не себе [11].

Достатньо однорідною групою з вираженими характерними ознаками є корисливо-насильницькі злочинці. Їм також притаманна підвищена ворожість щодо оточення, тому постійною лінією поведінки стають мало контрольовані асоціальні та антисоціальні вчинки. Якщо поведінка вбивць спрямовується в основному афективно зарядженими ідеями, то поведінка корисливо-насильницьких злочинців тяжіє до безпосереднього задоволення виникаючих бажань і потреб.

У осіб, що вчинили зґвалтування, характерними рисами є імпульсивність, зниження чутливості та емпатії щодо інших людей, схильність до домінування заради самоствердження в чоловічій ролі (власне сексуальні мотиви досить часто є другорядними).

Особистісний профіль (перелік та ступінь вираженості властивостей особистості) злодіїв відрізняється від попередніх вищим рівнем соціальної адаптованості, меншою імпульсивністю, агресивністю та тривожністю. Для них характерне те, що при внутрішньому несприйнятті та свідомому порушенні соціальних норм, вони добре в них орієнтуються.

Особливе місце серед злочинців за своїми психологічними особливостями обіймають розкрадачі державного і приватного майна. Вони характеризуються високим рівнем пристосованості до різноманітних соціальних ситуацій та їх змін, краще орієнтуються в соціальних нормах і вимогах, добре контролюють свою поведінку. Розкрадачам не властива агресивність та імпульсивність поведінки, вони комунікабельні, здатні ефективно встановлювати соціальні контакти, у багатьох із них зустрічаються такі риси як прагнення до лідерства, потреба у суспільному визнанні, їх особистісний профіль суттєво не відрізняється від законослухняних громадян [3, 69].

Особи, які вчинили злочини через необережність, за своїми психологічними особливостями мають принципові відмінності від умисних злочинців. Їм не притаманний певний тип особистості, але існує фундаментальна психологічна властивість, що зустрічається майже у всіх, а саме — схильність до утворення реакції тривоги на різноманітні ситуації. Характерною є не мотивація досягнення мети, як в умисних злочинців, а мотивація уникнення невдачі, коли небезпека розглядається як особиста катастрофа, а вина завчасно покладається на себе. Такі особи схильні до емоційної, а не раціональної реакції на ситуацію, у ситуаціях з непередбачуваним закінченням вони затрудняються у прийнятті правильного рішення і схильні до стереотипної поведінки.

Дослідники роблять висновок, що особистість злочинця відрізняється від законослухняного громадянина негативним змістом ціннісно-нормативної системи і стійкими психологічними особливостями, поєднання яких має специфічне криміногенне значення [22]. Їх можна розглядати як схильність до вчинення злочину, тобто як властивість індивіда, що знижує «криміногенний поріг», але не визначає обов'язкової реалізації певної сукупності дій.

Як вже зазначалося вище, структура будь-якої особистості, в тому числі — правопорушника, є комплексним явищем. При цьому важливим є інтегральна сукупність підструктур, особистість як ціле, система, у якій взаємодіють специфічні, індивідуальні прояви того чи іншого елементу Передбачити різновиди цих елементів досить нескладно, на відміну від кінцевого результату — якісно своєрідної їх єдності.

Необхідно також вказати, що специфікою особистості та її структури є те, що кожен її наступний елемент «будується», «виростає» на основі попереднього. При цьому «найвищим» елементом є спрямованість. Як зазначає А.Ф Зелінський, «спрямованість особистості — провідна її динамічна підструктура. Вона формується у процесі життя індивіда, його навчання та виховання. Завдяки тому, що вона є верхнім шаром структури особистості, спрямованість визначає стиль життя, вибір видів діяльності і окремих вчинків. Це стрижень, те активне начало в людині, що поєднує вчинки в певну систему і визначає її здатність протистояти випадковим змінам ситуацій» [19, 105].

Якщо виходити з того, що будь-яке правопорушення — це вольовий акт людської поведінки, ознаками якого є суспільна небезпечність і протиправність, а також із наданого визначення спрямованості особистості, можна дійти висновку, що особистість злочинця повинна характеризуватися особливою спрямованістю— інтересами, ідеалами, цілями і цінностями, установками — для того, щоб поводитися всупереч чинним соціальним нормам.

У юридичній психології існують різні погляди на те, яка саме спрямованість притаманна правопорушникові, ряд авторів вказують, що психологія правопорушника характеризується антисуспільною спрямованістю, і виділяє такі її типи:

— асоціальна — коли поведінка не збігається з інтересами суспільства, але не має чітко вираженого негативного ставлення до нього і не завдає суттєвої шкоди;

— антисоціальна — поведінка суперечить інтересам суспільства і шкідлива для нього, але не є небезпечною для засад суспільного буття;

— суспільно небезпечна — свідомо спрямована проти основних засад суспільства, коли поведінка становить значну, серйозну небезпеку.

Суспільно небезпечна спрямованість, у свою чергу, поділяється на три підтипи:

— некримінальний — при антисуспільній, але не злочинній поведінці і відсутності ймовірності криміналізації в майбутньому;

— передкримінальний — при такій же поведінці і високій імовірності того, що в майбутньому особа криміналізується і стане злочинцем;

— кримінальний — після вчинення злочину і ймовірності його повторення в майбутньому.

Така типологія не є достатньо досконалою. Оскільки за основу виділення тих чи інших типів (підтипів) спрямованості поведінки особистості автором взято ступінь суспільної небезпеки діяння, по-перше, не враховується те, що одиничним вчинком не завжди можна пояснити психологію людини, її ставлення до оточуючих, цінності, ідеали тощо; по-друге, незрозумілим є віднесення некримінальної спрямованості до суспільно небезпечної та її відмінність від антисоціальної спрямованості поведінки правопорушника.

Балабанова Л.М. бере за критерій для виділення різних видів спрямованості правопорушника ступінь його соціальної шкідливості і визначає три типи, причому основою для виділення двох перших є особливості ціннісно-орієнтаційної деформації особистості, для третього — дефекти психічної саморегуляції :

1) асоціальний — коли особа до кінця не сприйняла соціальні цінності і через це будує свою поведінку, нехтуючи ними. Автор називає таких злочинців «ситуативними», «менш злісними»;

2) антисоціальний — коли особа «постійно готова вчинити злочин», це «злісні, професійні злочинці».

Ці два типи злочинців автор розподіляє на три можливих підтипи (залежно від змісту ціннісно-орієнтаційної спрямованості):

— корисливий — злочинці (правопорушники), які зазіхають на розподіл матеріальних благ у суспільстві;

— насильницький — злочинці (правопорушники) з агресивною, антигуманною спрямованістю, з украй зневажливим ставленням до життя, здоров'я та особистої гідності інших людей;

— корисливо-насильницький — злочинці (правопорушники), які поєднують в собі риси двох попередніх;

3) «випадковий» тип — такий, що характеризується дефектами психічної саморегуляції. Сюди належать особи, які вчинили злочин вперше внаслідок збігу обставин, не змогли протистояти криміногенній ситуації тощо.

Така типологія злочинців також не є до кінця досконалою. Будь-яка ситуація сама по собі не провокує злочин, вона може бути тільки такою, що сприяє реалізації відповідних позицій і установок лише антисоціальної особистості. Вона актуалізує характерний для особи спосіб поведінки. Отже, виділення третього типу злочинців є проблематичним. «Дефекти саморегуляції» є скоріше виразом недостатнього ступеню соціалізації,

сприйняття соціальних цінностей і норм, аніж просто «ситуативна обумовленість поведінки».

Як вже зазначалось вище, особливість особистості правопорушників полягає саме в специфічному характері їх спрямованості, в її співвідношенні з соціальними цінностями та нормами. Залежно від того, як співвідносяться ціннісні орієнтації, спрямованість особистості і соціальні цінності, можна виділяти три типи спрямованості особистості:

1) соціальну, що характеризується повним прийняттям особою цінностей і норм суспільства, готовністю їх наслідувати та дотримуватися у своїй життєдіяльності;

2) асоціальну, що характеризується недостатнім ступенем соціалізації особи й «незалученням» її до системи соціальних цінностей та норм; особи із такою спрямованістю вчиняють правопорушення не тому, що свідомо спрямовують свої дії проти суспільних цінностей і бажають їх порушити, а тому, що не сприймають або не усвідомлюють цінність відповідних процесів, явищ, відносин, ідей тощо;

3) антисоціальну—коли особа свідомо спрямовує свою поведінку проти соціальних цінностей; вона усвідомлює той факт, що порушує відповідні норми, знищує певні цінності, але умисно діє саме так.

Зрозуміло, що зазначені типи є доволі ідеальними. Вони досить рідко зустрічаються в житті в «чистому» вигляді. Це пов'язано з тим, що спрямованість визначається не тільки змістом (ознакою якого в даному випадку є її співвідношення із соціальними цінностями та нормами), а й широтою (тотальність чи випадковість злочинної поведінки), інтенсивністю (активне створення криміногенних ситуацій чи використання наявних) та стійкістю (особа завжди діє однаково, відповідно до однієї системи цінностей чи може поводитися по-різному у подібних ситуаціях).

До факторів ризику виникнення кримінальної поведінки належать низька самооцінка, почуття відчаю, наявність друзів із ризикованою

поведінкою. Захисними чинниками від правопорушень та проблемної поведінки в майбутньому є позитивні стосунки в школі, нетерпимість до девіантності, добрі взаємини з дорослими, наявність друзів, які є зразками конвенційної поведінки. Захисні чинники здійснюють сильніший вплив, ніж такі чинники ризику, як низька самооцінка та почуття відчаю.

Зв'язок між особистістю злочинця та злочином є досить неоднозначною реальністю. Різні форми кримінальної поведінки пов'язані з різними особистісними чинниками. Можливо, у ранньому дитинстві особистісні характеристики «настроюють» деяких людей на кримінальний спосіб життя, а до кінця юності більш значимими стають інші соціально-психологічні чинники, які сприяють закріпленню кримінальної поведінки. З часом вплив особистісних рис на делінквентну поведінку слабшає, а визначальну роль відіграють сімейні проблеми, стосунки з однолітками, групові норми тощо.

1.2. Теоретичне визначення поняття особистості рецидивіста в юридичній та психологічній науках

Вивчення особистості злочинця у кримінології та психології набуває особливої актуальності, враховуючи швидкі темпи зростання злочинності, вчинення тяжких та особливо тяжких немотивованих злочинів, зокрема рецидивістами, збільшення питомої ваги даного виду злочинців та інтенсивності скоюваних ними злочинів. Саме тому, на сучасному етапі розвитку та існування нашої держави, вивчення і дослідження особливостей особистості рецидивіста є вкрай важливим та необхідним. Зокрема, А.Зелінський та В. Бочелюк наголошують, що особистість рецидивіста є визначальним фактором детермінації рецидиву злочинності. Слушно зазначає В. Філоненко: до неодноразових злочинів призводить співвідношення різноманітних дефектів моральної та правової свідомості особистості .

Єдності думок вчених-кримінологів з приводу визначення поняття особистості рецидивіста немає, їх розбіжність вражає. Зокрема. В. Філоненко визначає особистість злочинця-рецидивіста як цілісну сукупність взаємопов'язаних соціально значимих негативних властивостей та відношень, що у взаємодії із зовнішніми умовами і обставинами обумовлюють скоєння повторного злочину . Категоричною є позиція О.Землянської, яка вказує, що рецидивісти — найбільш занедбані у морально-правовому відношенні особи, котрі важко піддаються виховному впливу, помітно негативно впливають на. якісні характеристики злочинності, підвищення ступеня її тяжкості, суспільної небезпеки, організованості та професіоналізму. Слід вказати на особливо вагомий фактор впливу рецидивної злочинності на ще не сформовану психіку та моральну нестійкість неповнолітніх, що, зокрема, позначається на їх антисуспільній, протиправній діяльності, існуванні і розвитку злочинності неповнолітніх загалом. На думку Л. О. Шевченко, особа рецидивіста — це сукупність психологічних і моральних якостей, типово властивих винним у злочинній діяльності певного спрямування, які неодноразово притягуються за це до кримінальної відповідальності .

Багато уваги вивченню особистості рецидивіста приділив у 70-80-х рр. минулого століття А. Ф. Зелінський, надаючи їй значення «не лише обов'язкової, але й визначальної лінії рецидивного зв'язку». Водночас він правильно вважав безперспективними спроби «відшукати в особистості людини, яка неодноразово порушувала кримінальний закон, будь-яку специфічну універсальну якість, яка б пояснила всі випадки рецидиву». Він пропонував використовувати для розуміння цієї особистості прийняту в психології загальну структуру останньої, що включає, крім спрямованості (наразі антисуспільної), також психологічні властивості (вміння, навички, звички), дефекти форм психічного відображення (особливості інтелектуальних, вольових, емоційних процесів, пам'яті, сприйняття), а для

пояснення зв'язку між злочинами при їх рецидиві не відкидати й індивідуальні, біологічно зумовлені властивості темпераменту, задатки, інстинкти, органічні патологи психіки тощо. На той час більшість пропозицій А. Ф. Зелінського не була підкріплена на емпірико-статистичному рівні і мала значення наукових гіпотез, проте згодом багато з них знайшли підтвердження у дослідженнях та на практиці.

Таким чином, розглядаючи рецидивну злочинність як специфічне соціальне явище, необхідно мати на увазі, що суб'єктами цих злочинів є відносно відособлена група осіб, які неодноразово порушували закон про кримінальну відповідальність , що свідчить про невипадковість їх протиправної поведінки, конфліктогенну ситуацію відносно всього суспільства та неефективність раніше , застосовуваних заходів державного впливу.

Суперечки навколо причинності особливостей розвитку особистості рецидивіста повторюють спори з питання щодо причин злочинності взагалі та мають давню історію. У минулому були спроби пояснити розвиток особистості рецидивіста, з одного боку, як прояв уроджених якостей та рис злочинця, реалізацію своєрідної злочинної програми, що закладена в особистості на підсвідомому рівні, а з іншого, — як вплив оточуючого середовища. Так, на думку американського вченого Е.Хутона, який намагався дати пояснення розвитку особистості рецидивіста з позицій окремих положень теорії Ч. Ломброзо, що в суспільстві існує значний клас осіб, які внаслідок тілесної організації неспроможні відчувати вплив ані педагогічних, ані пенітенціарних заходів та які залишаються незмінними у своїх антисоціальних властивостях[4]. Тому постійне повернення таких осіб на злочинний шлях — закономірний результат дії певної природної програми, закладеної у людині.

Представники соціологічної школи вважали, що на повторюваність злочинних діянь впливають соціальні фактори, які знаходяться поза особою

засудженого. Рецидивіст — це злочинець особливих властивостей; внаслідок впливу несприятливих соціальних факторів він веде специфічний спосіб життя і належить до визначеної категорії; безперервне повертання до колишніх звичок примушує його увійти до спеціальної групи, яка має назву злочинної чи небезпечної і має соціальні риси та інстинкти, властиві лише їй одній, і вимагає особливих законодавчих заходів [5]. Таким чином, замість біологічного критерію невиправності прихильники цього підходу висунули критерій юридичний, що полягає в рецидиві [6].

Сьогодні психологи та кримінологи більш схильні розглядати детермінацію розвитку особистості рецидивіста як комплекс певних явищ, що впливають на повернення особи після її засудження до злочинної поведінки [1]. Зрозуміло, що чітко виокремити причини саме рецидиву дуже складно, але все ж таки наблизитися до більш-менш логічної схеми групування таких чинників, на наш погляд, можливо.

Грунтуючись на тезі, висловленій ще у XIX ст., стосовно того, що рецидиви повинні мати ту ж саму першу і головну причину, від якої походить злочин взагалі [7], вважаємо, що наявність рецидиву обумовлюється, з одного боку, загальними причинами, які породжують злочинність взагалі, а з іншого, — низкою специфічних за своєю природою причин. У свою чергу, серед специфічних причин традиційно прийнято виокремлювати: 1) чинники, пов'язані з різноманітними недоліками в діяльності правоохоронних органів і судів, які знижують або зводять нанівець результати впливу правоохоронної системи на осіб, які вчинили злочини; 2) чинники, що впливають на неблагополучне протікання постпенітенціарної соціальної адаптації [8].

Вважаємо, що в цілому слід погодитися з таким підходом. Але перш ніж перейти до розгляду специфічних детермінант розвитку особистості рецидивіста, зазначимо, що серед детермінант, пов'язаних із вчиненням як першого, так і повторних злочинів, у спеціальній літературі вказується на

несприятливі соціально-економічні обставини у країні, особливості сімейного виховання, вплив найближчого оточення, засобів масової інформації, соціально-педагогічні передумови становлення особистості, конкретні життєві ситуації, які формують особу з її системою установок і особливостями характеру, а отже — виступають чинниками будь-якого умисного злочину, у тому числі й рецидивних правопорушень [9]. У детермінаційному комплексі розвитку особистості рецидивіста вони проявляються найчастіше у збереженні чи поновленні зв'язків з попереднім несприятливим побутовим оточенням, що проявляється, зокрема, у загостренні конфліктних ситуацій, які мали місце ще до вчинення особою першого злочину, у налагодженні попередніх стосунків із злочинними угрупованнями, антисоціальними особами тощо. За даними А. Зелинського, отриманими понад 25 років тому, 82,9% з числа обстежених засуджених перед звільненням заявили, що збираються повернутися до сімей та родичів [10]. Ці дані мало змінилися і в наш час. Так, опитування рецидивістів, звільнених із місць позбавлення волі, показало, що близько 90% повернулися до попереднього місця проживання.

Слушною є думка В.Філоненко, який підкреслює важливість впливу на особистість рецидивіста суспільства (наприклад, через засоби масової інформації) та мікросередовища (сім'я, колектив співпрацівників, коло друзів). Вчений аргументує причини індивідуального злочину, як неузгодження поведінки особистості з соціальними суспільно прийнятими нормами поведінки, що є результатом деформації ряду ланок психологічного процесу мотивації та прийняття рішення (потреб, інтересів, цілей, засобів їх досягнення тощо), яке розвивається у взаємовідношенні з конкретною життєвою ситуацією. Саме тому виникає необхідність досліджувати генезис особистості рецидивіста та рецидивної поведінки.

Отже, особистість рецидивіста наділена індивідуальними ознаками і якостями, що відображають індивідуальний життєвий досвід, її буття,

обумовлені конкретним змістом її сімейних, виробничих, побутових та інших відносин і зв'язків, тим мікросередовищем, у якому вона живе.

Значно впливає на формування особистості рецидивіста поведінка у кримінально-виконавчій установі, що може свідчити про дефектність моральної свідомості. В юридичної літературі , наприклад, виділяють важливість повної інформації щодо особистості злочинця, яка особливо необхідна працівникам кримінально-виконавчих установ для правильної та цілеспрямованої організації виховної роботи одразу після прибуття у таку установу . Дана позиція, на мою думку, заслуговує на увагу, оскільки використання такої інформації працівниками правоохоронних органів насправді може призвести до ефективного виправлення засудженого рецидивіста, здійснити вагомий вплив на процес реабілітації злочинця. Така інформація дає можливість закріплення результатів виховного впливу, наданого в ході слідчих дій та судового процесу.

Серед специфічних детермінант розвитку особистості рецидивіста одними з найвагоміших є ті, що пов'язані з процесом відбування покарання [2]. Згідно з ч. 2 ст. 50 КК України, перед покаранням поставлена низка цілей: бути карою за вчинений злочин, виправляти засуджених і запобігати вчиненню нових злочинів. Однак у самому процесі відбування покарання закладений і відомий «побічний ефект», що проявляється у тих негативних явищах, які значною мірою становлять «стрижень» детермінації розвитку особистості рецидивіста. Про що ж, власне, йдеться? По-перше, у виправних установах внаслідок їх призначення — виконувати покарання зосереджується велике число осіб, провідною рисою поведінки яких є антисуспільна спрямованість. Цей контингент осіб створює специфічну атмосферу, яка диктує певну модель відносин між людьми, відмінну від тих, які покликані забезпечити нормальну життєдіяльність та розвиток суспільства. Ця модель виявляється настільки стійкою, що залишає відбиток на стереотипі поведінки навіть в умовах вільного життя і сприяє існуванню

та свідомому підтриманню з боку деяких осіб злодійських «принципів», «понять», «ідей», блатної субкультури тощо. Відмовитися від такої поведінки, як свідчить практика, дорослій людині дуже і дуже складно.

По-друге, слід погодитися з відомим висловленням, що тюрма — це школа злочинності, оскільки саме в ній проявляє себе феномен навчання злочинцями-професіоналами своїх «помічників» з числа молодих правопорушників злодійському ремеслу. Таким чином, відбувається поширення кримінального досвіду, в якому тюрма, як і раніше, залишається охоронницею традицій та інститутів злочинного світу .

По-третє, кримінальна відповідальність та покарання змінює соціальний зміст особистості, трансформує набір тих соціальних статусів, які вона мала до засудження. Реалізація кримінальної відповідальності збіднює особистість, що є особливо характерним для позбавлення волі: засуджена особа ізолюється від суспільства, від звичного оточення, втрачає зв'язок із сім'єю тощо [12]. Неабияку роль починає відігравати ступінь індивідуального сприйняття людиною свого нового статусу та соціальної ролі. З часом така статусна та рольова зміна особи у соціумі може мати неабияке значення у формуванні детермінант розвитку особистості рецидивіста, оскільки з психологічної точки зору, як слушно зауважує Г.Беккер, засудження офіційно закріплює за людиною статус зточинця на період тюремного ув'язнення, а реально — практично назавжди. Згідно з теорією злочинної кар'єри рецидивіста, з фактом своєрідного клеймування людини внаслідок засудження пов'язується подальша активна реалізація цього статусу та ролі у формі вчинення нових злочинів [13]. До цього слід додати нерідко й «образу» на вирок суду, що слугує додатковим стимулом до розчарування у законослухняному способі життя і до свідомого відступу в подальшому від нього. Отже, чимало осіб засвоюють відповідні «правила» поведінки, включаються до груп з негативною спрямованістю, встановлюють тісні зв'язки з досвідченими злочинцями, які продовжують підтримувати їх і після звільнення з місць позбавлення волі [14].

По-четверте, характерною ознакою детермінації особливостей розвитку особистості рецидивіста, особливо підліткової, є те, що перший злочин, як правило, не є тяжким або особливо тяжким. Тому за його вчинення дуже часто застосовується звільнення від відбування покарання з випробуванням. Цей факт засуджений не сприймає серйозно й розцінює його як полегкість з боку держави та суспільства. Відчуття вседозволеності нерідко й спричиняє учинення злочину вдруге, який, до речі, може бути вже тяжким або особливо тяжким.

Істотний вплив на детермінацію розвитку особистості рецидивіста справляють чинники неблагополучного протікання соціальної адаптації осіб, які відбули покарання [7]. Понад третини тих, хто звільняється, потребують спеціального психологічного чи психіатричного втручання для відновлення послаблених чи зруйнованих пристосувальних механізмів [9]. Відбувши тривалі строки покарання, ці особи опиняються фактично в інших соціально-економічних умовах, де нелегко відбувається пристосування, адаптація навіть у законослухняних громадян.

Враховуючи необхідність надання всебічної допомоги раніше засудженим особам, в Україні прийнятий Закон «Про соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» . Згідно з цим Законом з метою сприяння зазначеним особам у працевлаштуванні, професійній переорієнтації та перепідготовці, створення належних житлово-побутових умов, запобігання впливу на них криміногенних факторів на ряд державних і недержавних установ в Україні покладається здійснення комплексу заходів державної підтримки та допомоги (соціальний патронаж). Залучення до вирішення проблем соціальної адаптації значної кількості відповідних суб'єктів обумовлюється тим, що своєчасна допомога подібному контингенту — немаловажна гарантія скорочення рядів рецидивістів [8]. При цьому важливо, щоби той, хто потребує такої допомоги, не відмовлявся від неї. Це допоможе уникнути у

процесі реінтеграції подібних осіб у суспільство багатьох складнощів (у працевлаштуванні, налагодженні житлово-побутових умов тощо), які традиційно у детермінації розвитку особистості рецидивіста «списуються» на зовнішні умови об'єктивного плану. Разом з тим з детермінації рецидиву на даному етапі не можна виключати і суб'єктивний фактор — людину, оскільки насамперед від неї залежить її подальший життєвий шлях: чи повернеться вона знову до вчинення злочинів або успішно реінтегрується у суспільство [9, 63-66].

На підставі викладеного матеріалу можна дійти висновку, що з погляду психологічних передумов формування та розвитку особистості рецидивіста обумовлені наявністю в особи, яка після засудження знову вчиняє умисний злочин, у більшості випадків стійких рис негативної спрямованості. Такі особи найбільш послідовно, наполегливо протиставляють себе моральним цінностям і суспільним засадам, сприяють заподіянню, в тому числі й психологічної, шкоди суспільству у вигляді «зараження» оточуючих шкідливими ідеями, принципами. Крім того, «поєднання» умисних злочинів до і після засудження часто свідчить про те, що це не випадковість, а результат свідомого слідування саме такому способу життя, спілкування в середовищі собі подібних, підтримання злочинних традицій, цілеспрямоване бажання зробити «злочинну кар’єру», «злочинну біографію» та ін., що підтверджується багатьма дослідниками проблем рецидивної злочинності. Й це дійсно так, оскільки підвищена суспільна небезпека рецидиву обумовлена тим, що вчинення умисного злочину в двічі або більше разів свідчить про певне, найчастіше настійне, прагнення особи продовжити, поновити злочинну діяльність, незважаючи на вжиті стосовно неї кримінально-правові заходи. Спираючись на свій попередній досвід, рецидивісти діють більш вміло та рішуче, свідомо ігнорують вжиті правові заходи, винесення негативної оцінки їх протиправної поведінки з боку суспільства і держави, а у ряді випадків своїм прикладом і цілеспрямованою організаторською

діяльністю сприяють втягненню у злочинну діяльність інших осіб, особливо з числа молоді та неповнолітніх. Застосовуючи загальні принципи призначення покарання, суд враховує факт вчинення правопорушень в минулому, якщо судимість не погашена на законних підставах, як складник особистих і соціальних рис правопорушника. Таким чином, згідно з новим поняттям вважається, що розвиток особистості рецидивіста обумовлюється внутрішньою психологічною єдністю попереднього протиправного умисного діяння з новим, теж умисним діянням.

Продовження поглибленого вивчення природи детермінації розвитку особистості рецидивіста дає можливість, по-перше, намітити критерії типологізації рещідивістів; по-друге, створити систему протидії даному виду злочинних проявів, поступово усуваючи з життя ті чинники, що призводять до вчинення нових злочинів; по-третє, окреслити контури нових кримінологічних досліджень з метою розв'язання складних проблем, пов'язаних з означеною тематикою.

1.2.1. Психологічна структура та типологія особистості рецидивістів на засадах врахування їх базових психодинамічних властивостей

Щоб визначити риси особистості рецидивіста, які виявляються у злочині, треба мати науково обгрунтоване уявлення про структуру особистості взагалі, і рецидивіста зокрема. Але серед психологів щодо цього немає єдиної точки зору. Характер і здібності, які є загальними якостями особистості, визначаються “накладеними підструктурними”, що містять у собі елементи усіх названих рівнів .Підструктура спрямованості особистості визначається як система її установок (диспозицій). Вона створюється головним чином вихованням, а тому соціально обумовлена. Спрямованість - це активне ядро особистості, яке об’єднує вчинки в їхню невипадкову

послідовність та обумовлює здібність людини протистояти впливу випадкових обставин.

Спрямованість особистості формується на грунті притаманних їй потреб, їх ієрархії - від вищих духовних до фізіологічних. Якщо поведінка індивіда визначається, перш за все, фізіологічними примітивними потребами, то значно збільшується ймовірність виникнення та розвитку егоїстичної спрямованості, що є підгрунтям більшості злочинів. Спрямованість особистості багатьох рецидивістів визначається поглядами, ідеями та інтересами, що вступають у суперечність з загальнолюдськими цінностями і панівною правосвідомістю. На жаль, духовна криза сучасного суспільства стала чинником загострення протиріччя між індивідуальними потребами більшості громадян і можливостями їх легального задоволення. А це є одним із психологічних чинників злочинності, зокрема рецидивної. Тривала злочинна діяльність та низький соціальний статус неодноразово засудженого створює особливий психологічний настрій, що сприяє активізації та затвердженню антисуспільної спрямованості особистості. Але це не означає, що всі рецидивісти - це люди з антисуспільною спрямованістю [14, 100-105]. Рецидив, навіть багаторазовий, нерідко обумовлюється іншими складовими структури особистості правопорушника. Такими можуть бути психічні особливості, пов’язані з досвідом: знання, уміння, звички, навики.

Особливий інтерес для вивчення психології рецидиву викликає складне психічне явище, що зветься соціальною або поведінковою звичкою. Вона виникає внаслідок багаторазового виконання тих чи інших вчинків. Звичка розповсюджується на всі види діяльності, а також на мислення, а це, в свою чергу, виявляється в стереотипному та тенденційному виборі вчинків. Кримінологія знає особливу категорію “звичних” злочинців. Звичайні злодії, наприклад, крадуть зовсім непотрібні і малоцінні речі, щоб тільки задовольнити потребу в самій крадіжці. Патологічна форма такої звички зветься клептоманією. Є таке поняття регідності поведінки, коли індивід

втрачає здатність змінити свою поведінку відповідно до ситуації, яка стала зовсім іншою, і продовжує діяльність, що стала вже безглуздою. Злочинна діяльність звичних рецидивістів якраз часто буває ригідною.

Третю підструктуру особистості рецидивіста складають деякі порушення та вади психічних процесів - інтелектуальних, вольових, емоційних. Вони обумовлюють скоєння агресивних та інколи тяжких злочинів. Рецедив необережних і так званих “ситуативних” злочинів також породжується такими особистими рисами, як бездумність, недостатньо розвинутий інтелект, здатність легко піддаватись чужому впливу.

Так звана підструктура біопсихічних властивостей - темперамент, задатки, здібності, нахили, різного виду аномалії психіки - також обумовлюють злочинну діяльність рецидивістів, оскільки вони суттєво впливають на формування особистості та їх поведінку.

Структура особистості злочинця, у тому числі й особистості рецидивіста, характеризується соціально-демографічними, соціально-рольовими, кримінально-правовими та моральними рисами.

Щодо моральних рис особистості рецидивіста, то в цьому плані вона неоднозначна. З одного боку, частина рецидивістів, використовуючи нові економічні відносини, активно займається злочинною підприємницькою діяльністю і більшість їх злочинів нерідко залишаються поза увагою правоохоронних органів. Такі злочинці йдуть на все заради економічної вигоди, застосовуючи у своїй діяльності злодійські норми поведінки і традиції, вживаючи, як свідчить практика, витончені і жорстокі методи залякування, погрози, розправи [15, 24-43]. З другого боку, інші рецидивісти деградують. Це в основному рецидивісти старшого покоління, багаторазові «відсидки» яких довершують портрет патологічної, аморальної, хронічно хворої, антисоціальної та асоціальної людини. З досягненням 45 — 50-річного віку кар'єра рецидивіста, як правило, завершується, їх злочинність набуває примитивного, часто ситуативного характеру, поєднаного з

добуванням коштів на алкоголь і наркотики. Багато рецидивістів не мають постійного місця проживання, засобів до існування, позитивних соціальних зв'язків, родини, дозвілля тощо. Особливо драматична доля жінки-рецидивістки, ресоціалізація якої є дуже проблематичною.

Професійна злочинність звичайно зв'язується з отриманням постійного протиправного доходу. Однак професійну злочинність слід пов'язувати не тільки з поняттям «дохід», але і з психологічним поняттям «професіоналізм», розуміється як стійке, постійне заняття, здійснюване добре відпрацьованими, стереотипізованими способами.

Вкрай несприятливі умови життя «на волі», звичність до «зони» сприяють втраті у нього страху перед покаранням. Новий злочин відбувається рецидивістом на звичному рівні - в силу установки на пріоритет злочинного типу поведінки. А життя в місцях позбавлення волі, де йому зазвичай забезпечений найвищий статус, привілейоване становище, не тільки не страшить, але навіть приваблює його.

Проте сучасний аналіз рецидивної злочинності, зокрема змін, що відбулися за останні роки у структурі рецидиву злочинів, складі осіб, які їх вчинили, та мотивації останніх щодо використання злочинних засобів задоволення особистих потреб, не дозволяє обмежуватися в психологічній характеристиці цих осіб загальними для усіх них рисами та властивостями і, тим більше, однаково оцінювати їх особистість високою мірою суспільної небезпечності.

З наведеним тісно пов'язана проблема типологізації особистості осіб, які вчиняють рецидивні злочини. Дослідники, що вивчали особистість останніх, прагнули типологізувати її за основними змістовими ознаками, передусім суспільною небезпечністю, ймовірністю рецидиву, з метою диференціації виправно-перевиховних та запобіжних заходів. Після відновлення кримінологічних досліджень у середині 60-х рр. уявлення про типові групи рецидивістів складалося в основному на підставі досліджень

кримінологів. Спочатку було запропоновано розділити особистість рецидивістів на два типи: антисоціальний та асоціальний. Згодом психологі більш детально характеризували ці типи, зокрема, перший виділили за наявністю антисуспільної установки (спрямованості). Дослідники розділіли останню за характером вчиненого злочину на універсальну, корисливу та насильницьку. Крім того, виділив ще один тип — ситуативного рецидивіста, у якого відсутня антисуспільна установка, та відніс до нього більшість осіб, що вчиняють нові злочини. А. Ф. Зелінський, мабуть, першим з українських кримінологів глибоко зайнявся проблемою структуризації рецидиву та рецидивістів. У спеціально присвяченій цьому монографії (1980), розглядаючи наведені групування, в яких рецидивісти були віднесені, як правило, до особливого розряду злісних злочинців, він правильно відмічав, що «вони суттєво відрізняються між собою та потребують власної класифікації», у зв'язку з чим запропонував поряд із диференціацією за спрямованістю особистості проводити її й за психологічними властивостями останньої. Беручи до уваги домінуючі риси характеру, запропонував на підставі психологічної класифікації особи розділити злочинців-рецидивістів на чотири підтипи: розсудливі, слабовільні, імпульсивні та емоційні — і розглядати їх на двох рівнях загальної психічної активності: нижчому та середньому.

У подальшому типологічну диференціацію рецидивістів проводили, як правило, лише за глибиною та стійкістю антисуспільної спрямованості. При цьому повторювалося розділення на типи: антисоціальний як послідовно криміногенний; асоціальний з нижчою суспільною небезпечністю; ситуативний з нестійкими ціннісно-коральними засадами . А. Ф. Зелінський, розвиваючи теорію кримінальної психології, визначив подальшу диференціацію та характеристику психологічних типів рецидивістів: розсудливого як лицеміра чи відвертого егоїста; слабовільного як непристосованого або апатичного; імпульсивного у різновидах афективного і

невпорядкованого; емоційного з виділенням енергійного, озлобленого та спотворено жорстокого.

Більше від інших українських авторів просунувся у напрямку відображення специфіки особистості рецидивіста А. Ф. Зелінський. Проводячи її класифікацію за рівнем психічної активності та домінуючими психологічними якостями, він намагався наблизити її до врахування прояву названих ознак в особистості рецидивіста. Проте слід визнати, що і психічна активність, і значною мірою домінуючі психологічні ознаки мають інший вияв після засудження особи та в період перебування в установах позбавлення волі. До того ж, і це слід враховувати, класифікація А. Ф. Зелінського побудована в основному на психологічній диференціації . Саме серед них він виокремив психологічний різновид «особи спотвореного типу», до якого А. Ф. Зелінський не без підстав відніс психологічний контур злочинця-рецидивіста. Проте жодна з названих ним для цього типу психологічних рис прямо не пов’язана із засудженням особи, перебуванням її у специфічному статусі ув'язненого і соціально-психологічному середовищі установи позбавлення волі, загалом не відображає її рецидивну «специфічність».

Типові загальні та специфічні психологічні риси особистості злочинців-рецидивістів дозволяють їх групувати. За типом стійкості і спрямованості антисуспільної установки можна розрізняти три основних типи рецидивістів.

1. Рецидивісти антисоціального типу. До цієї групи входять найбільш небезпечні, кримінально активні, злісні злочинці (особливо небезпечні рецидивісти, кримінальні професіонали, «злодії у законі», злочинні «авторитети» та ін. Вони складають приблизно 40% загальної чисельності рецидивістів.

2. Рецидивісти ситуативного типу, для яких характерний рецидив злочинів залежно від конкретної життєвої ситуації, під значним впливом котрої вчиняється новий злочин (рецидивісти, які вчиняють різнорідні

злочини, рецидивісти-неповнолітні та ін.). Зазначеному типу рецидивістів притаманні нестійкість ставлення до соціальних цінностей, відсутність більш-менш сталих моральних принципів, примітивність поглядів, імпульсивність реакції та ін. їх частка у загальній масі рецидивістів дорівнює десь 30-35%.

3. Рецидивісти асоціального типу, для яких характерним є тип особистості з фактичним розпадом особистості. У таких осіб відмічаються втрата основних життєвих позицій, корисних зв'язків, глибока соціальна дезадаптація, котрі супроводжуються розпадом особистості внаслідок зловживання алкоголем, наркотиками, токсичними речовинами або психічних відхилень, тяжких хронічних соматичних захворювань. Обмежені за віком і тривалим строком перебування у місцях позбавлення волі інтелект і примітивізм потреб та інтересів, фізична неспроможність вчиняти складні за задумом злочини сприяють вчиненню дезадаптивних злочинів: дрібних крадіжок, бродяжництва, хуліганства тощо.

Суспільна небезпека злочинців-рецидивістів зростає в силу їх антисоціального впливу на морально нестійких осіб, особливо з-поміж підлітків та молоді. Маючи досвід протидії розслідування, злочинці-рецидивісти більш ретельно приховують свої злочини.

Слід зазначити, що диференціації особистості рецидивістів, як і інших категорій злочинців, як і будь-яких сукупностей осіб, проведені за будь-якою їх ознакою, дозволяють структурувати особистість, піддати останню структурному аналізу, пізнати її якості, властивості, визначені з різних сторін погляду на неї, мають право на існування. Потрібно лише чітко дотримуватися методології та технології структурування, особливостей типологізації та класифікації, повно, системно та послідовно визначати структурні елементи, їх спільні, в тому числі типові, та властиві лише цьому типу (класу) ознаки, сфери та межі вияву останніх. Важливо при цьому, щоб диференціація не лише визначала належність її предмета до вищого за рівнем

або родового типу (класу) структуризації, а й розкривала сутнісну специфіку саме цього предмета, зокрема особистості рецидивіста. Наведене дає підстави зазначити з приводу згаданих вище варіантів її диференціації таке 1) визначені за різними підставами різновиди структуризації особистості рецидивіста (соціальної, психологічної, кримінологічної тощо) не замінюють один одного та не протиставляються, а доповнюють її характеристики, взяті з різних сторін погляду на неї. При цьому, оскільки йдеться про особистість, тобто соціальну характеристику особи, пріоритет у проведенні диференціацій має бути наданий соціальній типологізації; 2) наведені вище варіанти диференції особистості рецидивіста, що пропонуються у сучасній українській кримінології, обмежуються переважно типологічними та іншими ознаками особистості суспільно небезпечного типу, які властиві таким різновидам останнього, як передкримінальний та кримінальний, тобто особі, яка виявляє криміногенну мотивацію або вже вчинила злочин. Ці ознаки особистість рецидивіста набуває ще перед та у зв'язку із мотивацією, підготовкою і вчиненням першого злочину, тобто як особистість злочинця загалом. Водночас, як відзначалося, особистість злочинця у зв'язку із засудженням, під час відбуття покарання та після нього отримує певні зміни у бік зменшення, або збереження, або посилення її суспільної небезпечності . У разі останнього варіанта особистість рецидивіста набуває якості такого різновиду особистості суспільно небезпечного типу, як поглиблено кримінальний. Слід визнати, що запропоновані у сучасній психологічній та кримінологічній літературі варіанти диференціації особистості рецидивіста, як правило, не відображають «нових» ознак, властивих названому різновиду. Вони здебільшого повторюють для особистості рецидивіста ту диференціацію особистості, яка має місце у злочинця загалом, та не визначають нових набутих специфічних особливостей особистості рецидивіста.

Таким чином, з вище наведеного матеріалу можна зробити висновок, що проблема сучасної різної особистісної характеристики, мотивації та типологізації осіб, що вчиняють повторні злочини, потребує загалом більш детального, диференційованого дослідження, яке за часів суверенної України ще не проводилося.

РОЗДІЛ 2
АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЙ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ ОСОБИСТОСТІ РЕЦИДИВІСТА

2.1. Теоретичний аналіз сутності та структури поняття психологічного профілю особистості

Переважна більшість психодіагностичних методів, що застосовуються на практиці, використовує по відношенню до людини мову опису, аналогічний прийнятому в природничих науках. Людина, як і об'єкт у природничих науках, постає в цій мові у вигляді набору параметрів, який ще з початку XX ст. прийнято називати профілем особистості.

Основоположником методу складання психологічного профілю був Г. І. Россолімо. Він розробив метод "Психологічного профілю", що став широко відомим як в нашій, так і в зарубіжній науці, в якому досліджувалися 22 психічні функції особистості (11 за скороченим варіантом програми). При цьому всі психічні функції ділилися на три групи: група "А", яка визначає психічний тонус особистості (увага і воля), група "В" (пам'ять і сприйняття), група "С" (мислення, комбінаторні здібності, кмітливість і спостережливість). Результати експерименту заносилися на графік у вигляді точок, при з'єднанні яких виходила крива - "психологічний профіль" особистості. Обчислювався загальний рівень розвитку психічних функцій, а також якісний аналіз отриманого профілю зі співвідношення уваги, волі, пам'яті та мислення.

У застосуванні до задачі прогнозування поведінки людини в повсякденних ситуаціях кожен окремий показник з профілю звичайно називається рисою.

Щоб отримати можливість прогнозувати поведінку людини в максимально широкому класі можливих ситуацій, психологи прагнуть вимірювати так звані універсальні, або базові, риси. Ці риси відносяться, як правило, до найбільш загальних структурно-динамічних характеристик стилю діяльності та описуються у функціональних поняттях «властивостей темпераменту» або в субстанційних поняттях «властивостей нервової системи»

До більш вузького класу ситуацій відносяться риси, обумовлені соціальним та предметно-професійним середовищем розвитку індивіда (способи покарання або заохочення в сім'ї, жорсткий контроль або лібералізм соціального оточення у навчальній або професійній діяльності, досвід вирішення практичних наочно-дійових, образних або абстрактно-теоретичних завдань і т. п.). На цьому рівні виділяється більш широкий спектр рис характеру, що описують людину як соціального індивіда, що має певний досвід соціально-рольової поведінки.

На рівні конкретних ситуацій поведінка людини значною мірою залежить не тільки від його конституції і соціально-нормативного досвіду, але і від власної суб'єктивної активності по категоризації умов, смислоутворення й проектування цілей на основі самооцінки.

Таким чином, спираючись на вже відомі і прийняті в літературі розрізнення трьох рівнів психічної регуляції: організменного, індівідного та особистісного , - сформулюємо робоче визначення риси.

Риса - це описова характеристика, що фіксує інтегральну диспозиційну стратегію поведінки людини, що складається під дією системи організменного, соціального і особистісного рівнів регуляції. Таким чином, традиційно за походженням та сфері програми виділяються три компоненти рис:

– конституціональні - обумовлені властивостями організму і задають обмеження для максимально широких класів ситуацій;

– індівідні - зумовлені досвідом життєдіяльності у певних щодо широких соціально-нормативних ситуаціях;

– особистісні - обумовлені внутрішньої «роботою» особистості з аналізу і проектування власної поведінки. Це рефлексивно-ситуаційні риси особистості.

Для кожної з трьох підсистем, виділених вище, необхідний особливий підхід. Так, в першій підсистемі — конституціональній - перевага тієї чи іншої системи рис грунтується на базі нейрофізіологічних теорій (наприклад, типів нервової системи або взаємин між різними функціональними відділами ЦНС та ін.)

Для другої підсистеми - соціально-обумовлених рис - вибір бажаних систем шкал може визначатися на основі будь-якої теорії , а може бути вибраний і емпірично. Однак при цьому необхідно враховувати вплив популяції. У різних популяціях можуть переважати різні системи оцінок. Для третьої підсистеми підходять тільки індивідуально орієнтовані експериментальні методи. Люди розрізняються по тому, яку саме систему власних суб'єктивних параметрів (конструктів) вони використовують для оцінки і прогнозу своєї поведінки і поведінки інших людей, для оцінки об'єктів і відносин. Неможливо побудувати теорію, яка б охоплювала всі індивідуальні системи (що мають часто і унікальні вимірювання) .

У більшості випадків співвідношення конституціональних рис не відбивається в поведінці безпосередньо, крім різноманітних компенсуючих (і сверхкомпенсуючих) комбінацій рис більш високих рівнів. Показано, що «індивідуальний стиль діяльності» досягає стійкості завдяки не стільки «яскраво вираженій» конституціональній специфіці, скільки стійкості стратегій поведінки, що складаються на соціально-рольовому і особистісному рівнях.

Поведінкові риси, доступні для реєстрації зовнішньому спостерігачеві, значною мірою відображають зміст історично сформованих соціально-

рольових приписів до діяльності людей у стандартних класах ситуацій. Досвід вирішення цих завдань і зумовлює багато в чому «фіксацію» певних стратегій поведінки.

Тобто, ми бачимо, що термін «психологічний профіль особистості» використовується в двох кілька різних значеннях залежно від контексту. У вузькому методичному (операційному) розумінні під психологічним профілем особистості розуміється діагностичний факторний профіль - графік (гістограма) вираженості різних факторів, виміряних за допомогою тестів у однієї людини. Співвідношення «піків» (підйомів) та «западин» (провалів) на цьому графіку наочно відображає співвідношення різних психологічних властивостей і тим самим описує структуру здібностей, мотивів (інтересів), якостей характеру людини. У широкому і кілька метафоричному сенсі під психологічним профілем особистості мається на увазі співвідношення не вимірюваних, а «що маються на увазі» (гіпотетичних) властивостей людини. У цьому сенсі психологічний профіль особистості виступає як синонім таких неспостережних структур як «характер людини», «ієрархія мотивів» і т.п. Доцільно розрізняти психологічний профіль особистості і психологічний портрет особистості.

І.С. Нечітайло вважає, що «психологічний портрет злочинця» і «психологічний профіль злочинця» - це одне й те ж, два різних варіанти однієї назви. У його роботах часто можна зустріти ці два терміни одночасно, наприклад, у такому варіанті: «психологічний профіль (портрет)» .

Зарубіжні автори в основному використовують термін «профіль злочинця», під яким розуміють сукупність ознак, більш-менш точний опис ще невідомого злочинця, який за допомогою цього профілю може бути встановлений. У профілі особистість людини, яка вчинила злочин, описується так, начебто в ньому зображена добре знайома вам людина.

У 80-х роках у зв'язку з розслідуванням справи серійного вбивці Теодора Роберта Банді при Національній академії Федерального бюро

розслідувань США (Куантіко, штат Вірджинія) був створений відділ біхевіорістики (FBI Behavioral Sciences Unit, BSU), який у своїй роботі використовує метод складання психологічного портрета злочинця («метод психологічного профілю»), тобто на основі аналізу злочинної діяльності робиться припущення про психологічні особливості злочинця, попередньо визначивши його особистісні характеристики. Хоча, здавалося б, що з часів Ч. Ломброзо наука відмовилася від спроб описати типового злочинця.

Одним з основоположників методу складання психологічного профілю був спеціальний агент ФБР Джон Дуглас, який з 1979 року став керувати програмою досліджень «Особистісно-злочинне профілювання». Саме завдяки успішній роботі Д. Дугласа і ряду інших спеціальних агентів ФБР (Р. Расслера, Р.Хейзелвуда) метод психологічного профілювання став офіційно використовуватися у ФБР і в 1984 році були створені Центр психології поведінки (відділ біхевіорістікі) і єдина національна база даних - VICAP.

Методика побудови психологічного портрета заснована на принципах психоаналізу і біхевіористики і полягає в тому, що на підставі представлених даних (про спосіб скоєння злочину, слідчої картини, інформації про особу жертви і т.п.) професійний психолог (профілер) складає опис розподілу усіх психологічно значущих характеристик невідомої особи, яка вчинила злочин, у якому вказується передбачуваний вік, стать, раса, сімейний стан, службовий статус, рівень розвитку і сексуальної зрілості, ймовірність скоєння злочину в майбутньому, можливе кримінальне минуле, взаємини з жертвою та інша інформація.

Не всі методики складання псіхопрофіля однакові. Фактично існує принаймні дві техніки складання психологічного профілю, розроблені психологами, слідчими і криміналістами в США [5]: індуктивний та дедуктивний криміналістичні профілю.

Індуктивний психологічний профіль - це сукупність поведінкових ознак, які формують характерний спосіб дій або емоційних реакцій, що вказують на певні стани індивіда.

При складанні індуктивного профілю враховуються такі особливості: злочинці, які вчинили злочини раніше, існують у тому ж культурному середовищі, що й нинішні злочинці, тому що вони знаходяться під впливом того ж навколишнього середовища і мають схожу мотивацію; невеликі групи відомих злочинців, які вчиняють такі злочини, як і невідомі злочинці, мають схожі характеристики, які можуть бути застосовані по відношенню до невідомих злочинців при синтезі інформації; поведінку людини можна передбачити на основі первинного статистичного аналізу наявних характеристик; поведінку і мотиви не змінюються з часом, тобто є статичними, передбачуваними явищами.

Психопрофіль може розробити не кожен психолог, а лише той, який пройшов спеціальну підготовку, має гарний теоретичний і практичний рівень.У російській юридичній літературі існує думка про те, що спеціальні знання експерта-психолога повинні бути професійно психологічними і не перетинатися з юридичними. Однак практика складання психопрофіля показує, що складений професійними психологами та психіатрами психологічний портрет носить діагностичний характер, а не характер певного «керівництва до дії» для слідчого. Саме тому профілер повинен володіти юридичною освітою, а також спеціальними знаннями в криміналістиці і кримінальній психології.

Таким чином, аналіз психологічної літератури показує, що психологічний профіль особистості являє собою графічне зображення розвитку її властивостей, включаючи інтереси і схильності.

Він враховує такі властивості особистості:

1. Фізичні: сила рук, витривалість, темп, витрати м’язової енергії.

2. Психофізіологічні: загальна рухливість, гнучкість рук і пальців, зорове і слухове розрізнення об’єктів, чутливість аналізаторів (гострота зору, слуху, тактильних відчуттів), сенсомоторна координація, точність рухів, швидкість реакції.

3. Психічні процеси: концентрація, розподіл, стійкість уваги, сприймання форм і розмірів об’єктів, спостережливість, зорова, слухова, рухова пам’ять, логічне мислення, творче мислення і уява, лінгвістичні здібності, розуміння технічних пристроїв.

4. Темперамент і характер: емоційна стійкість і володіння собою, стресостійкість, тип вищої нервової діяльності, спрямованість особистості (інтроверт, екстраверт), вольові якості (наполегливість, ініціативність, рішучість і т. ін.), здібності до керівництва, співробітництва.

Отже, психологічний профіль особистості – це опис стану розвернутої особистісної структури на рівні основних рис, які конструюють особистість як систему і взагалі, психологічний портрет.

2.2. Аналіз структурних компонентів психологічного профілю особистості рецидивіста

Особисті якості людини, що вчиняє злочин, особливо тієї, що робить це повторно, завжди привертали увагу психологів та кримінологів. Нерідко саме з особистими властивостями людини пов'язували зумовлення повторних злочинних вчинків. В Україні особистість рецидивістів входила до тематики вже перших кримінологічних установ 20-х рр. минулого століття. Її вивчення розгорнулося з поновленням кримінологічних досліджень на початку 60-х рр. Вже у згадуваному першому системному дослідженні рецидивної злочинності в Україні в середині 60-х рр. XX ст. під керівництвом П. П. Михайленка були визначені деякі особливості особистості рецидивіста, пов'язані із раннім віком початку злочинної діяльності, незайнятістю суспільно корисними заняттями, невикористанням для припинення злочинної активності гуманного акту умовно-дострокового звільнення тощо. Відмічалося також, що у рецидивістів часто набувають більш стійкого характеру такі властиві для злочинців риси, як байдужість до можливого

покарання та сподівання його уникнути; нехтування вимогами закону та правилами моралі, особливо у спілкуванні, що нерідко стає звичкою; побутова невитриманість, розпущеність, потяг до алкогольних напоїв і наркотиків; нестійкість характеру, слабкість волі, податливість зовнішньому негативному впливові, відчуття відсутності (реальної або навіяної) життєвої перспективи.

Рецидивіст - антисоціальний тип особистості з кримінально - орієнтованою надсвідомістю.

Стійка антисоціальна орієнтація особистості злочинця-рецидивіста проявляється в його стійкій готовності до вирішення труднощів і конфліктів тільки насильницькими способами. Особлива активність проявляється у рецидивістів у групових ексцесах криміналізованого середовища.

Вченими-кримінологами слушно вказано на низку особливостей та ознак, що чітко відмежовують особистість рецидивіста від осіб, які скоїли злочин вперше: небезпечність, стійка антисуспільна орієнтація, відкрита спрямованість на протиправну діяльність тощо [4, 12]. Саме такі особливості, на мій погляд, слід враховувати при розробленні та реалізації заходів державних органів і установ у запобіганні рецидивній злочинності та, в першу чергу, при визначенні і дослідженні самого поняття особистості рецидивіста, виявленні основних його ознак та властивостей .

Дослідження особистості рецидивіста минулих років і сучасності свідчать про те, що їх загальними рисами були і залишаються соціальна дезорганізованість, соціопатія, відчуження від людських цінностей, перекручена уява про нормальні людські стосунки, соціально-моральна занедбаність, дезадаптивність, люмпенізація, емоційна нестабільність, алкоголізація і наркотизація, імпульсивність поведінки, а взагалі — розпад особистості.

«Мабуть, у міру соціального відчуження неодноразово судимих осіб їх психічне здоров'я погіршується і структурно нижча мотивація злочинної

поведінки займає все більш помітне місце» . Соціально-моральна деградація злочинців-рецидивістів посилюється в процесі тривалого перебування в місцях позбавлення волі. Невротизм, психопатизація, акцентуйованість характеру, неадекватність поведінки, стійка схильність до агресивних проявів - такі звичайні наслідки не тільки злочинного способу життя, але і тривалого перебування в місцях позбавлення волі.

Рецидивна злочинність високо корелює з психічними розладами та аномаліями - легкого ступеня олігофренії, психопатії, акцентуацією характеру, алкогольної деградацією та ін У жінок рецидивність корелює з істеричними станами і алкоголізацією - вони частіше, ніж чоловіки, скоюють злочини в стані невротичних і психопатичних зривів. Ці розлади піддаються навмисній аггравації - демонстративному перебільшенню. Поведінка рецидивіста відрізняється підкресленою розбещеністю, запальністю, хамством, ворожістю до навколишніх людей.

У наступних публікаціях психологічна характеристика особистості рецидивіста була доповнена деякими рисами та ознаками. Зокрема, В. М. Філоненко додатково відмітив такі її риси, як прагнення до частої зміни місця роботи та проживання; зростання досвіду злочинної діяльності, застосування прийомів та способів підготовки злочину опрацьованих заздалегідь, приховування засобів його вчинення, слідів, предметів, здобутих злочинним шляхом; проповідування колективізму у вигляді «кругової поруки», а також прояви неповаги до іншої людини, некритичне ставлення до себе та своїх вчинків, неадекватне співвідношення потреб та способів їх задоволення, переважання матеріальних цінностей над духовними; підвищена емоційна збудженість, слабкий самоконтроль, значна залежність поведінки від ситуації, стійка антисоціальна спрямованість та інше.

Значно ширша психологічна характеристика особи, що вчинила злочин після минулого засудження, в тому числі і з низки ознак, запропонованих А. Ф. Зелінським, була отримана у дослідженні, проведеному під

керівництвом автора Курсу в середині 80-х рр. XX ст.1 Серед соціально-демографічних характеристик досліджених осіб проявилася висока питома вага таких ознак [70]: чоловіча стать (96,1 %); належність до вікових категорій 16-17 років та 25-29 років (відповідно 15,0 %та 3,5 % на один рік віку), неповна середня освіта (60,0 %); відсутність постійної зайнятості роботою або навчанням (46,2 %), а також професії (54,9 %), сім'ї (78,0 %); проживання одинаком або з чужими людьми (майже половина). Серед рис характеру цих осіб (порівняно з іншими категоріями правопорушників та контрольною групою несудимих) різко зросла поширеність негативних рис, особливо помітно — здобності, зухвальства, цинізму, егоїзму, жадоби, жорстокості, притворності, ледарства, а серед тих, хто до вчинення рецидивного злочину перебував під адміністративним наглядом, також брехливості та зверхності. З вольових якостей багато з тих, хто вчинив новий злочин, проявили сильну волю, рішучість, наполегливість у досягненні мети. Серед емоційних якостей найбільш помітно проявилися неурівноваженість та образливість. Серед соціально корисних інтересів у середньому лише один із семи досліджених проявляв їх до корисних занять у вільний час, зокрема до творчості, читання, спорту, оволодіння здобутками культури. Зовсім інша картина спостерігалася щодо інтересів та прагнень, які не схвалюються суспільною мораллю. Найбільш поширеним серед них виявилося прагнення до пияцтва (82,8 %). Друге, місце посіла схильність до пустого марнування часу (67,4 %), яка виявилася поширеною серед тих, хто перебував під адміністративним наглядом. Різко зросло порівняно з вперше засудженими та з контрольною групою несудимих прагнення до спілкування з особами з антигромадською поведінкою. В декілька разів зріс інтерес до наживи, здирництва. Таким чином, антисуспільний зміст інтересів та прагнень, що загалом характерний для осіб, які стають на злочинний шлях, у рецидивістів поглиблювався та охоплював їх більшу частину.

Рецидивна злочинність - це прояв стійких антисоціальних якостей індивіда. Дефекти саморегуляції в поєднанні з антисоціальними ціннісними орієнтаціями, ситуативно-середовищна залежність - основні психологічні характеристики рецидивіста. У кримінальній поведінці рецидивіста виявляються особливості взаємодії його свідомих і підсвідомих механізмів саморегуляції.

Поведінка рецидивіста нерідко суперечить здоровому глузду, його власним інтересам. Часто цілі не відповідають засобам, прийняті ним рішення не транзитивні - його поведінка позбавлена елементарної обачності, часто не враховує найближчих наслідків.

Численні факти подібного роду показують, що свідомість злочинця-рецидивіста не є єдиною детермінантою його поведінки; тут має місце порушення всієї структури особистісної саморегуляції: дезієрархізація ціннісних орієнтацій, придушення аргументів розуму звичними устремліннями. Кримінальні спонукання рецидивіста ніби прориваються крізь заслони розуму - виникає феномен - асоціальна неконтрольована поведінка.

Винесення жорсткого судового вироку та ще й на тривалий строк позбавлення волі (адже Кримінальний кодекс беззаперечно визначає рецидив злочинів обтяжуючою обставиною та кваліфікуючою ознакою для посилення покарання) часто викликає у засудженого почуття несправедливості, образи, а то й озлобленості, які він переносить не лише на суд, а й на суспільство і державу, яких в його очах уособлює суд. Це нерідко зумовлює мотивацію нехтування «їх несправедливими» законами та порядками.

Про морально-психологічні якості особистості, як правило, дає достатнє уявлення характеристика поведінки та ставлення до оточення у трудовому (навчальному) колективі. Серед осіб, які вчинили новий злочин, порівняно з уперше засудженими та контрольною групою несудимих, відповідно у два та чотири рази скоротилася питома вага тих, хто мав

позитивну характеристику (3,9 %). Зате різко зросла питома вага осіб з негативною характеристикою (47,5 %). Наведена тенденція ще більш виразно проявилася в оцінці поведінки за місцем проживання. Особи, що вчинили новий злочин, дуже рідко мали тут позитивну характеристику (1,5 %), трохи частіше задовільну (8,9 %), а переважно (77,7 %) - негативну. Підставою негативної характеристики найчастіше було пияцтво, а також нерідко — сварки, конфлікти, бійки, інша аморальна поведінка. Характеристику культури та моралі особи суттєво доповнює ставлення до дружини (чоловіка), дітей, батьків. Вище вже зазначалося, що переважна більшість осіб, які вчинили новий злочин, не мали сім'ї, а половина — неповнолітніх дітей. Серед тих, у кого була сім'я та діти, майже половина мали в сім'ї недоброзичливі, а то й ворожі відносини, переважало байдуже ставлення до дітей, таке ж і навіть неприязне ставлення до батьків.

Ледарство, пияцтво, обмеження кола спілкування криміналізованим середовищем, поточними примітивними бажаннями, ситуативна залежність украй обмежує рівень їх психічного розвитку. У жорстоких бійках і дебошах реалізується соціально нереалізована особистість.

В.І. Бочелюк в своїх працях навів деякі нові особистісні характеристики рецидивістів, наближені до сучасного періоду. Серед них новими виявилися такі:

- більш виразні негативні особистісні риси у рецидивісток, ніж у чоловіків-рецидивістів, що пов'язано з алкоголізмом та наркоманією, втратою соціально корисних зв'язків, глибокою моральною деградацією, відчуженням від нормальних суспільних відносин;

- відсутність інтересу до підвищення культурно-освітнього рівня під час перебування в УВП, опір зусиллям адміністрації у залученні до навчання;

- ухилення від працевлаштування під приводом неприязного ставлення до звільненого та незадовільних умов роботи;

- пропагування кримінальної субкультури, «блатної» романтики, специфічного жаргону тощо.

Відмічені також глибокі деформації правової свідомості рецидивістів, які виявляються у виправданні скоєних злочинів: корисливих— матеріальними труднощами, насильницьких — попередньою поведінкою потерпілого, що поєднується з незгодою з призначеним судом покаранням, несприйняття загалом принципів права та його соціального призначення. Серед загальносоціальних ознак та рис відмічені: безумовна пріоритетність власних бажань та готовність досягнути їх будь-якою ціною; вчинення двох третин рецидивних злочинів у нетверезому стані, а ще трьох четвертих — задля здобуття спиртних напоїв та наркотиків; егоїзм та егоцентризм, викривлене уявлення про справедливість, добро і зло. Відмічаючи більшу поширеність у рецидивістів, ніж у вперше засуджених, примітивних та соціально шкідливих мотивів поведінки, В.І. Бочелюк називає інший, ніж звичайно, розподіл останніх: користь (26 %), помста, ревнощі, заздрість (10,1 %), хуліганські спонукання (26 %). Відмічається підвищений рівень специфічних «злочинно-професійних» знань у злочинців-«авторитетів» та загальне зростання серед рецидивістів кримінального професіоналізму. Наведені також дані щодо поширення відхилень психіки (очевидно, в межах осудності. — А. З.) серед експертно обстежених рецидивістів, що вчинили вбивства — (близько 40 %), інші злочини (15-20 %).

Наведене дозволяє зробити висновок, що морально-психологічна характеристика осіб, які вчинили новий злочин, здебільшого негативна, чим вони помітно відрізнялися від уперше засуджених та ще помітніше від контрольної групи несудимих. Суспільно небажаний та антисоціальний зміст характеристики більш виразно проявлявся у домінуючих рисах характеру, інтересах, стосунках, у тому числі ще виразніше — в основних сферах життєдіяльності.

На підставі викладеного матеріалу можна дійти висновку, що з погляду психологічних характеристик профіль особистості рецидивіста обумовлений наявністю в особи, яка після засудження знову вчиняє умисний злочин, у більшості випадків стійких рис негативної спрямованості.

Аналіз вищезазначеного наукового матеріалу дозволяє зробити висновок, що до провідних психологічних особливостей особистості рецидивіста вчені в галузі кримінальної психології відносять: імпульсивність, агресивність, асоціальність, гіперчутливість у взаєминах, соціальну відчуженість, тривожність у поєднанні з негативним змістом ціннісно-нормативної сфери особистості .

Також треба звернути увагу на те, що в якості типових факторів рецидивної поведінки розглядаються окремі психічні стани. В одних роботах до них відносять: завищений рівень домагань і самооцінки, егоцентризм, підвищену уразливість, емоційну нестійкість, високу ригідність розумових процесів . В інших джерелах відзначають знижену самоповагу, глибоку розбіжність між реальним і ідеальним «Я», високу тривожність, схильність до ризику, тенденцію досягати цілей, ігноруючи небезпеку, дратівливість, підвищену вразливість, злопам'ятність, почуття власної неповноцінності, ущемлення, потребу самоствердження, владарювання та інших гострих емоційних переживань. У рецидивістів, які схильні до імпульсивного насильства, відзначаються розпливчасті, нереалістичні уявлення про міжособистісні відносини. Все це показує, що наведені властивості особистості виступають мотивоформуючими або викликають особливості когнітивного стилю особистості, а деякі їх змістовні характеристики в різних дослідженнях висловлюють протилежність.

Майже всі наведені характеристики погіршувалися у раніше засуджених з розвитком криміногенної мотивації, що призвів до рецидиву злочинів. Робиться загальний висновок, що наведені риси й особливості особи рецидивіста відтворюють «профіль» одного з «найбільш суспільно

небезпечних представників сучасного злочинного світу». Все це ставить перед сучасною теорією і практикою боротьби з рецидивною злочинністю серйозні проблеми.

РОЗДІЛ 3
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ ОСОБИСТОСТІ РЕЦИДИВІСТА

3.1. Організація та методика дослідження

Магістерська робота присвячена дослідженню психологічних особливостей особистості рецидивіста. Отже, об'єктом дослідження є феномен особистості рецидивіста. Предметом виступає психологічні особливості особистості рецидивіста.

Головна мета дослідження полягає у визначенні внутрішнього змісту психологічного профілю особистості рецидивіста. Для реалізації цієї мети нами були поставлені наступні завдання:

1. Визначити сутність та закономірності формування психологічного профілю особистості рецидивістів.

2. Розробити процедуру дослідження психологічного профілю особистості рецидивіста.

3. Виділити та вивчити стійкі групи характеристик психологічного профілю особистості рецидивіста.

4. Виявити залежність особливостей психологічного профілю особистості рецидивіста від того, чи зберегли статтю, чи погіршили рецидив (з більш легкої статті на більш тяжку).

Теоритичний аналіз соціально-психологічної літератури надав нам можливість висунути наступні гіпотези:

1. Профілю рецидивіста притаманне домінування таких рис, як підвищення рівня схильності до ризику та високий рівень самооцінки, що у будь-якій соціальній ситуації та при зміні соціального контексту підштовхує їх на здійснення протиправних дій.

2. Неадекватно високий рівень самооцінки та завищені показники за фактором схильності до ризику при наявності гіпертимного типу акцентуацій характеру корелює з ускладненням правопорушень згідно з кримінально-процесуальним кодексом України.

Для підтвердження сформульованих гіпотез нами було складено план дослідження та виділено його етапи. Перший етап - визначення та дослідження переважаючих показників особистісних характеристик профілю рецидивіста. Для цього нами були використані фактори, за допомогою яких можливо з`ясувати особистісні характеристики профілю рецидивіста:

1. Фактор A (відкритість - замкнутість);
2. фактор B (загальний рівень інтелекту);
3. фактор C (емоційна стійкість);
4. фактор E (ступінь домінування - покірливості);
5. фактор F (емоційна насиченість під час спілкування, експансивність та динамічність спілкування);
6. фактор G (ступінь соціальної нормірованості та організованості);
7. фактор H (сміливість);
8. фактор I (чуйність);
9. фактор L (підозрюваність);
10. фактор M (рівень розвитку уяви);
11. фактор N (динамічність);
12. фактор O (ступінь тривожності);
13. фактор Q1 (сприйняття нового радикалізму);
14. фактор Q2 (залежність від групи);
15. фактор Q3 (наявність внутрішньої напруги);
16. фактор Q4 (рівень розвитку самоконтролю);
17. фактор MD (самооцінка як показник розвитку самосвідомості у структурі особистості).

При інтерпретації даних ми також використовували вторинні фактори, які можна розглядати як генералізовані риси характеру:

1. тривожность;
2. екстраверсія;
3. емоційна лабільність;
4. домінантність.

При інтерпретації ми розглядаємо окремо кожен первинний фактор. Головне, на що слід звернути увагу при первинному аналізі, це «сирі оцінки», так як бали відносять значення фактора до того чи іншого полюсу.

Таким чином, для аналізу психологічного профілю особистості рецидивіста використовувались наступні психологічні методи: опитування, бесіда, спостереження, експертні оцінки, аналіз документації та періодики, аналіз статистичних даних МВС м. Запоріжжя, стандартизовані й модифіковані тести, найбільш релевантні цілям та завданням дослідження (шістнадцятифакторний опитувальник Р.Кеттелла та характерологічний опитувальник К. Леонгарда).

Шістнадцятифакторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла дозволяє визначити психологічні особливості основних підструктур темпераменту та характеру. При цьому кожен фактор постачає не тільки якісну та кількісну оцінку внутрішньої природи людини, але й вміщує до себе її характеристику зі сторони міжособистісних відносин. Головна ж перевага цієї методики полягає у можливості жорсткої формалізації підсумків індивідуального психодіагностичного опитування за багатьма факторами одразу, що дає змогу оперувати параметрами, які є лінійними функціями психологічних факторів. Ці моменти є ключовими для використання математичних методів в психологічних дослідженнях .

Характерологічний опитувальник К. Леонгарда надає можливість діагностувати домінуючий тип акцентуацій характеру у рецидивістів.

Надійність і ймовірність результатів дослідження забезпечувалась адекватністю застосованих засобів завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, а також порівняльним аналізом отриманих результатів із даними досліджень інших авторів.

Вибірку складають особи, що відбувають покарання за вчинення повторних злочинів у слідчому ізоляторі МВС м. Запоріжжя. Дана установа відібрана нами у зв`язку з перебуванням там значної кількості повторно засуджених саме за тими статтями КК України, що відповідають меті та завданням дослідження, та мають достатньо “багатий” кримінальний досвід. У вибірку увійшли особи 18-45 років. Окрім того, умовою входження у вибірку було — наявність попереднього аналогічного кримінального досвіду, що опосередковано дозволяє зробити висновок щодо певних тенденцій розвитку особистості. Такий висновок формулювався на основі вивчення матеріалів особової справи засудженого, наявних оперативно-розшукових даних, бесід з адміністрацією, найближчим оточенням та самим піддослідним.

Найбільш проблемним питанням при утворенні вибірок було знайти контакт із засудженими в рамках, які задавав інструментарій формалізації – методика Кеттелла, що, зважаючи на свою широку диференційну спрямованість, вимагала від засуджених відомої ретельності.

Саме тому після попереднього визначення вибірки з кожним піддослідним проводилась особиста бесіда для встановлення психологічного контакту, створення атмосфери зацікавленості, ознайомлення з їх індивідуальними якостями, визначення рівня придатності для проведення дослідження.

3.2. Аналіз результатів дослідження

Проаналізувавши отримані дані за результатами діагностики ми можемо зробити наступні висновки.

Діагностика домінуючого типу акцентуації характеру рецидивістів надала можливість з`ясувати наступне (Рис. 3.1):

— 36,6 % рецидивістів мають гіпертимний тип акцентуації характеру;

— 23,3 % мають циклотимний тип;

— 13,3 % - емотивний та збуджений типи;

— 6,7 % - тривожний та демонстративний типи;

— 3,3 % - застрягаючий тип.

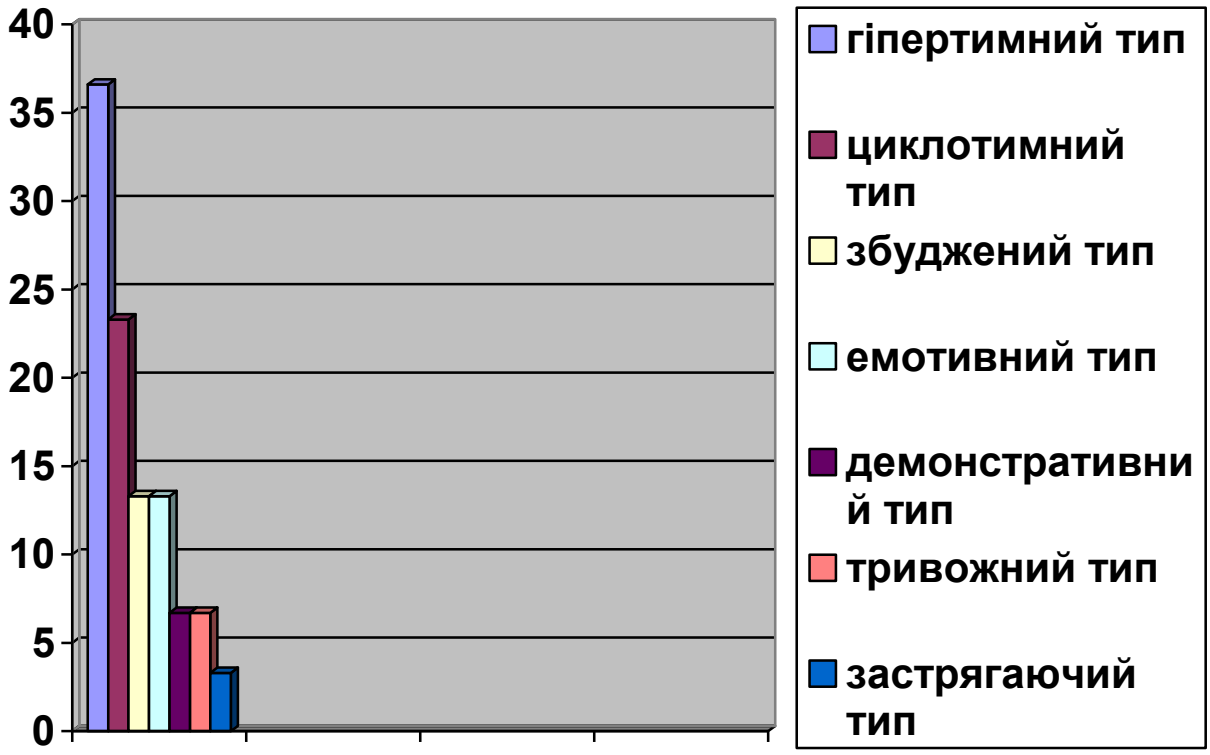

Рисунок 3.1. - Відсотковий розподіл типу акцентуації характеру рецидивістів за результатами діагноситики методикою К. Леонгарда

У результаті було визначено, що 36,6% продіагностованих рецидивістів відносяться до гіпертимного типу, тобто, в даному випадку, ми можемо говорити про велику рухливість, товариськість, балакучість, вираженість жестів, міміки, пантоміміки, надмірну самостійність, схильність до пустощів,

недолік почуття дистанції у відносинах з іншими. Рецидивісти даного типу часто спонтанно відхиляються від початкової теми в розмові. Скрізь вносять багато шуму, люблять компанії однолітків, прагнуть ними командувати. Вони майже завжди мають дуже гарний настрій, добре самопочуття, високий життєвий тонус, нерідко квітучий вигляд, хороший апетит, здоровий сон, схильність до обжерливості і інших радощів життя. Це люди з підвищенною самооцінкою, веселі, легковажні, поверхневі і разом з тим діловиті, винахідливі, блискучі співрозмовники; люди, які вміють розважати інших, енергійні, діяльні, ініціативні.

Ми вважаємо, що найбільше прагнення до самостійності може служити джерелом конфліктів. Це обумовлено тим, що для характерні спалахи гніву, роздратування, особливо коли вони зустрічають сильну протидію, зазнають невдачі. Схильні до аморальних вчинків, підвищеної дратівливості, прожектерства. Відчувають недостатньо серйозне ставлення до своїх обов'язків. Вони важко переносять умови жорсткої дисципліни, монотонну діяльність, вимушену самотність.

Для 23,3% рецидивістів є характерним циклотимний тип акцентуації характеру. У даній ситуації ми можемо спостерігати зміну гіпертимних і дістимних станів. Їм властиві часті періодичні зміни настрою, а також залежність від зовнішніх подій, радісні події викликають у них картини гіпертимії: спрага діяльності, підвищена балакучість, стрибання ідей; сумні - пригніченість, сповільненість реакцій і мислення, так само часто змінюється їхня манера спілкування з оточуючими людьми.

Для рецидивістів з домінуючим емотивним типом акцентуацій (13,3%) характерні емоційність, чутливість, тривожність, балакучість, боязливість, глибокі реакції в області тонких почуттів. Найбільш сильно виражена їх риса - гуманність, співпереживання іншим людям чи тваринам, чуйність, сердечність, вони радіють чужим успіхам. Вразливі, сльозливі, будь-які життєві події сприймають серйозніше, ніж інші люди. Рідко вступають у

конфлікти, образи носять в собі, не випліскуючи їх назовні. Їм властиво загострене почуття обов'язку, старанність.

У 13,3% досліджуваних виражений збуджений тип акцентуації характеру, що може свідчити про недостатню керованість, ослаблення контролю над потягами і спонуканнями, які у рецидивістів такого типу поєднуються з владою фізіологічних потягів. Для них характерна підвищена імпульсивність, інстинктивність, грубість, занудство, похмурість, гнівливість, схильність до хамства і лайки, до тертя і конфліктів, в яких самі й є активною стороною, що провокує. Дратівливі, запальні, часто змінюють місце роботи, незлагідні в колективі. Відзначається низька контактність у спілкуванні, сповільненість вербальних і невербальних реакцій, ваговитість вчинків. Для них ніяка праця не стає привабливою, працюють лише в міру необхідності. Байдужі до майбутнього, цілком живуть сьогоденням, бажаючи витягти з нього масу розваг. Підвищена імпульсивність або виникаюча реакція порушення гасяться дуже важко і можуть бути небезпечні для оточуючих. Вони можуть бути владними, вибираючи для спілкування найбільш слабких.

Також під час дослідження було виявлено, що тривожний та демонстративний типи акцентуацій превалюють у однаковій кількості рецідівістів. Якісний аналіз цих даних свідчіть про те, що рецидивісти з демонстративним типом характеризуються підвищеною здатністю до витіснення, демонстративною поведінкою, жвавістю, рухливістю, легкістю у встановленні контактів. Схильні до фантазерства, брехні і удавання, спрямованим на прикрашання своєї персони, до авантюризму, артистизму, позерства. Ними рухає прагнення до лідерства, потреба у визнанні, постійній увазі до своєї персони, жадоба влади, похвали; перспектива бути непоміченими обтяжує їх. Вони демонструють високу пристосованість до людей, емоційну лабільність (легку зміну настроїв) за відсутності дійсно глибоких почуттів, схильність до інтриг (при зовнішній м'якості манери

спілкування). Відзначається безмежний егоцентризм, потреба у захопленні, співчутті, шануванні, здивуванні. Зазвичай похвала інших в їх присутності викликає у них особливо неприємні відчуття, вони цього не виносять.

Прагнення до компанії зазвичай пов'язане з потребою відчути себе лідером, зайняти виняткове становище. Самооцінка сильно далека від об'єктивності. Можуть дратувати своєю самовпевненістю і високими домаганнями, самі систематично провокують конфлікти, але при цьому активно захищаються. Володіючи патологічною здатністю до витіснення, вони можуть повністю забути те, про що вони не бажають знати. Це розковує їх у брехні. Зазвичай брешуть з невинним обличчям, оскільки те, про що вони говорять, в даний момент для них є правдою; мабуть, внутрішньо вони не усвідомлюють свою брехню або ж усвідомлюють дуже неглибоко, без помітних докорів сумління. Здатні захопити інших неординарністю мислення і вчинків.

Рецидивістам тривожного типу властиві низька контактність, мінорний настрій, боязкість, полохливість, невпевненість у собі. Почуття власної неповноцінності намагаються замаскувати в самоствердженні через ті види діяльності, де вони можуть більшою мірою розкрити свої здібності.

Властиві їм з дитинства образливість, чутливість, сором'язливість заважають зблизитися з тими, з ким хочеться, особливо слабкою ланкою є реакція на ставлення до них оточуючих. Непереносимість насмішок, підозри супроводжуються невмінням постояти за себе, відстояти правду при несправедливих звинуваченнях. Рідко вступають у конфлікти з оточуючими, граючи в них в основному пасивну роль, у конфліктних ситуаціях вони шукають підтримки і опори. Вони володіють дружелюбністю, самокритичністю, сумлінністю. Внаслідок своєї беззахисності нерідко служать козлами відпущення, мішенями для жартів.

Найменша кількість досліджуваних (3,3%) має застрягаючий тип акцентуації характеру, внаслідок чого можна зробити висновок, що їх

характеризує помірна товариськість, занудство, схильність до моралей, неговіркі. Вони часто страждають від уявної несправедливості по відношенню до них. У зв'язку з цим виявляють настороженість і недовірливість по відношенню до людей, чутливі до образ та засмучення, уразливі, підозрілі, відрізняються мстивістю, довго переживають те, що сталося, не здатні легко відходити від образ. Для них характерна зарозумілість, часто виступають ініціаторами конфліктів. Самовпевненість, жорсткість установок і поглядів, сильно розвинене честолюбство часто призводять до наполегливого твердження своїх інтересів, які вони відстоюють з особливою енергійністю. Прагнуть домогтися високих показників у будь-якій справі, за яку беруться, і виявляють велику наполегливість у досягненні своїх цілей. Основною рисою є схильність до афектів (правдолюбства, образливість, ревнощі, підозрілість), інертність в прояві афектів, в мисленні, в моториці.

Таким чином, діагностика домінуючого типу акцентуації характеру рецидивістів продемонструвала яскраво виражені основні риси їх особистості, які не слід розглядати як патологічні, але у випадку впливу несприятливих факторів вони можуть набувати патологічний характер, руйнуючи структуру особистості.

За результатами діагностики шістнадцятифакторним особистісним опитувальником Р. Кеттелла встановлено, що показники за факторами C (емоційна стійкість), G (ступінь соціальної нормірованості та організованості), H (сміливість, схильність до ризику), L (підозрюваність) та MD (самооцінка як показник розвитку самосвідомості у структурі особистості) знаходяться на високому рівні, який можно побачити на рис. 3.2:

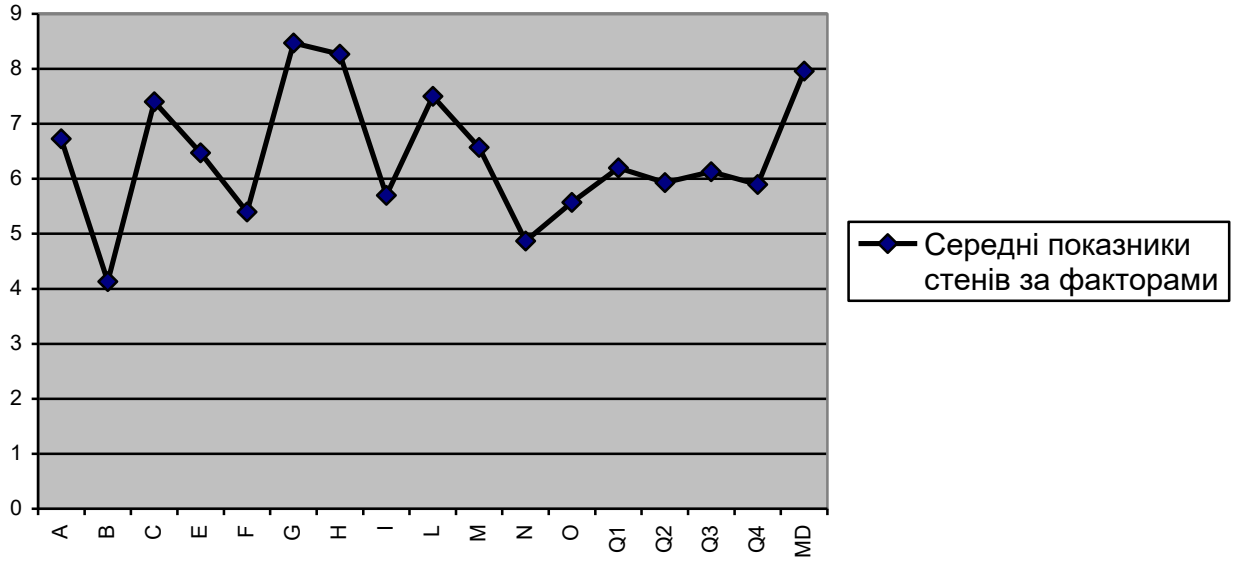

Рисунок 3.2. - Усереднений профіль особистості рецидивістів за результатами діагностики методикою Кеттелла

За результатами інтерпретації емпірично одержаних даних високі показники за фактором емоційної стійкості свідчать про те, що головними характеристиками профілю особистості рецидивістів є витриманість, працездатність, емоційна зрілість, реалістична налаштованість. Вони краще здатні дотримуватися вимог групи, характеризуються сталістю інтересів. У них відсутнє нервове стомлення. У крайніх випадках може мати місце емоційна ригідність і нечутливість. Опрацювання сучасних наукових джерел показало, що цей чинник пов'язаний з силою нервової системи, лабільністю і переважанням процесу гальмування.

Слід зауважити на тому, що для даних рецидивістів характерним є усвідомлене дотримання норм і правил поведінки, наполегливість у досягненні мети, точність, відповідальність, ділова спрямованість, на що вказують високі значення, отримані за фактором ступеня соціального нормування та організованості.

Ми вважаємо, що високі оцінки можуть характеризувати не тільки виражені вольові риси особистості рецидивіста, але й схильність до співпраці і конформізму.

За даними фактора сміливості та схильності до ризику можна стверджувати, що даним рецидивістам притаманні соціальна сміливість, активність, готовність мати справу з незнайомими обставинами і людьми. Вони схильні до ризику, тримаються вільно і розгальмовано.

Значна кількість рецидивістів має високі показники за шкалою підозрюваності. Це свідчіть, що більшість з них - ревниві, заздрісні, характеризуються підозрілістю, їм властива велика зарозумілість. Їхні інтереси звернені на самих себе, вони зазвичай обережні в своїх вчинках, егоцентричні.

Наступним діагностичним критерієм виступала самооцінка особистості рецидивіста, високий рівень якої означає, що вони завищують свої можливості та переоцінюють себе.

Співставлення отриманих емпіричних даних за вторинними факторами вказує на те, що більшість рецидивістів є екстравертами. Це вказує на те, що вони добре установлюють та підтримують соціальні контакти.

За результатами діагностики ними було змодельовано діаграму, яка демонструє співвідношення вторинних факторів (рис. 3.3):

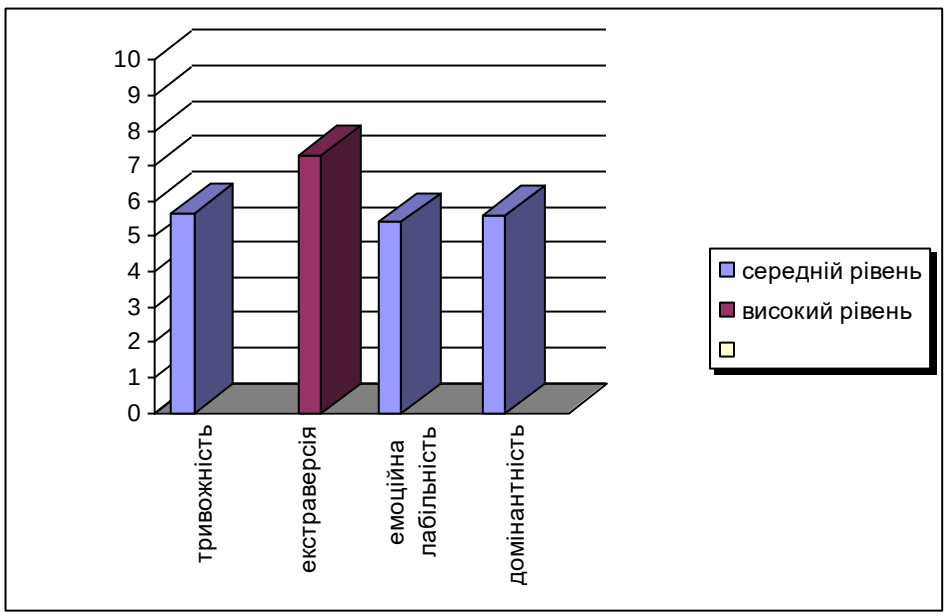

Рисунок 3.3. - Результати дослідження за вторинними факторами

В результаті якісного і кількісного аналізу діагностика рецидивістів надала можливість визначити загальний профіль, який демонструє, що значна кількість рецидивістів характеризується врівноваженістю, стабільністю, високим контролем емоцій й поведінки, активністю та сміливістю в соціальному спілкуванні, настороженим ставленням до людей, завищеною самооцінкою і некритичним ставленням до себе.

Проте слід зазначити, що усереднений профіль особистості рецидивістів, які обтяжували свої правопорушення за Кримінально-процесуальним Кодексом України (93,3% досліджуваних) демонструє значно вищі показники за факторами H (сміливість, схильність до ризику) та MD (самооцінка як показник розвитку самосвідомості у структурі особистості), який зображений на рис. 3.4:

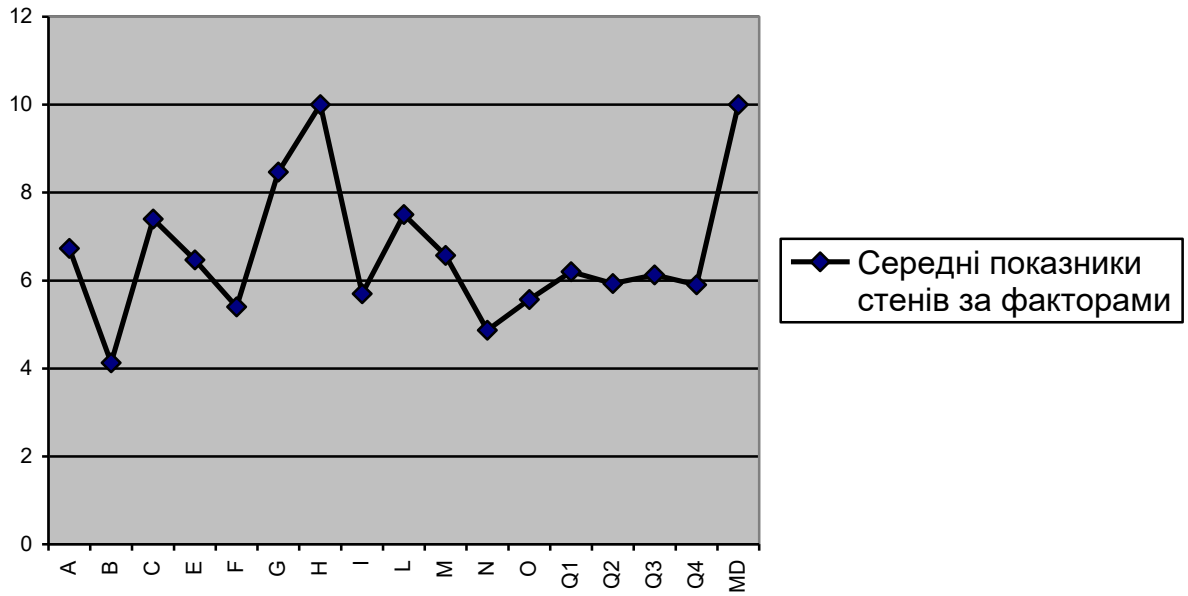

Рисунок 3.4. - Усереднений профіль особистості рецидивістів, які обтяжували свої правопорушення за Кримінально-процесуальним Кодексом України за результатами діагностики методикою Кеттелла

Виходячи з отриманих даних можна визначити, що дезадаптивні показники за шкалами, які відповідають за високий рівень сміливості, схильності до ризику та самооцінки як показнику розвитку самосвідомості у

структурі особистості, призводять до ускладнення статті за Кримінально-процесуальним Кодексом України, а це в свою чергу обумовлює формування порушень в свідомості та поведінці рецидивістів.

За результатами проведеного дослідження було визначено взаємозалежність рівня самооцінки, схильності до ризику, гіпертимного типу акцентуації характеру рецидивістів та ступеня важкості скоєного злочину за допомогою кореляційного аналізу, який продемонстрував наступне. Для встановлення взаємозалежності нами було проаналізовано та співставлено високий рівень самооцінки, схильності до ризику та наявність гіпертимного типу акцентуації характеру з ступенем важкості скоєного злочину по КПК.

В.М. Філоненко бере ступінь соціальної шкідливості (ступінь ускладнення статті) рецидивістів за критерій для виділення різних видів його спрямованості і визначає чотири типи [24]:

— за корисливо – насильницькі злочини – 121, 128, 186, 187, 289 статті,

— за вбивство – 115, 117 статті КПК,

— за крадіжки – 185, 188, 190, 194, 208 статті,

— за злочини у сфері обігу наркотичних засобів та інші злочини проти здоров'я населення – 307, 309, 317, 263 статті.

Кожна категорія в залежності від ступеню важкості скоєного злочину отримувала свій бал:

— за вбивство – 8;

— за корисливо – насильницькі злочини – 6;

— за злочини у сфері обігу наркотичних засобів та інші злочини проти здоров'я населення – 4;

— за крадіжки – 2.

Тобто, чим вище бал, отриманий досліджуваним за всі скоєні злочини, тим небезпечнішим він є для суспільства.

Таким чином, ми змогли побачити наступний коефіцієнт кореляції. Аналіз високого рівня самооцінки та ступеня важкості скоєного злочину по КПК надав нам можливість отримати коефіцієнт кореляції 0,09, тобто вірогідність залежності ступеня важкості скоєних злочинів від високого рівня самооцінки становить 0,9%. Аналіз високого рівня схильності до ризику та ступеня важкості скоєного злочину встановив коефіцієнт кореляції -0,1%, що вказує на зворотній зв'язок між даними показниками. Аналіз високого рівня гіпертимного типу акцентуації характеру та ступеня важкості скоєного злочину продемонстрував коефіцієнт кореляції 0,05, тобто ймовірність залежності показників складає 0,5%.

Отже, виходячи з отриманих даних, нами було встановлено, що сила кореляційного зв'язку є недостатньою (або зовсім відсутня) для того, щоб встановити залежність між величинами. Отримані нами низькі кореляційні коефіцієнти можуть бути обумовлені зіставленням неблизьких за своєю психічною сутністю ознак або ймовірністю наявності нелінійної залежності між змінними (наприклад, якщо вона виражена у вигляді параболи), яка зображена на рис. 3.5:

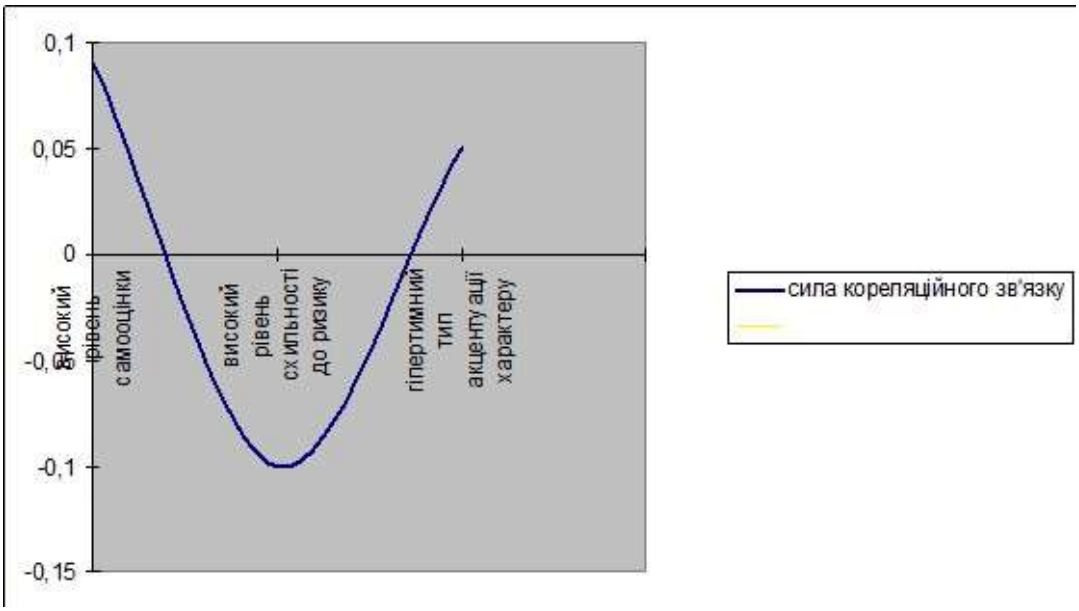

Рисунок 3.5. - Результати дослідження коефіцієнту кореляції Пірсона

Таким чином, в результаті нашого дослідження експериментально нам вдалось встановити, що високий рівень самооцінки, схильності до ризику, при наявності гіпертимного типу акцентуації характеру рецидивістів не впливають на підвищення ступеня важкості скоєного злочину.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз психологічної, юридичної літератури з досліджуваної нами проблеми дає підстави зробити висновок, що проблема профілю особистості рецидивіста набуває особливої актуальності у сучасній науковій психології через те, що суб'єктами цих злочинів є відносно відособлена група осіб, які неодноразово порушували закон про кримінальну відповідальність, що свідчить про невипадковість їх протиправної поведінки, конфліктогенну ситуацію відносно всього суспільства та неефективність раніше, застосовуваних заходів державного впливу.

В результаті проведеного аналізу виявлено, що рецидивну злочинність можна розглядати як єдине ціле, що відокремлюється від усієї загальної злочинності за особливою характеристикою особи рецидивіста.

Посилаючись на висновки, зроблені у попередніх розділах, можна зробити висновок, що основоположне місце у психологічному дослідженні рецидивної злочинності посідає окреслення якісної та кількісної характеристики осіб, які вчинили злочини.

Вивчення особистості рецидивіста у кримінології та психології набуває особливої актуальності, враховуючи швидкі темпи зростання злочинності, вчинення тяжких та особливо тяжких немотивованих злочинів, зокрема рецидивістами, збільшення питомої ваги даного виду злочинців та інтенсивності скоюваних ними злочинів. Саме тому, на сучасному етапі розвитку та існування нашої держави, вивчення і дослідження особливостей особистості рецидивіста є вкрай важливим та необхідним. Зокрема, А.Зелінський та В.Бочелюк наголошують, що особистість рецидивіста є визначальним фактором детермінації рецидиву злочинності. Слушно зазначає В.Філоненко: до неодноразових злочинів призводить співвідношення різноманітних дефектів моральної та правової свідомості особистості [9, 222].

Треба зазначити, що суспільна небезпечність рецидивних злочинів поступово зростає від злочинів невеликої тяжкості до умисних тяжких і особливо тяжких злочинів, пов’язаних із діяльністю організованих злочинних груп і злочинних організацій.

Серед осіб, які раніш вчинили злочини по лінії карного розшуку, кожний десятий рецидивіст має три і більше судимостей. Значна частина рецидивістів перебуває під адміністративним наглядом.

Тим самим можна прослідкувати наявність тенденції до збільшення тяжкості кожного наступного злочину, вчиненого рецидивістом, яка обумовлена особливостями психологічного профілю особистості рецидивіста.

Проаналізувавши наукові джерела з проблеми профілю особистості рецидивіста нами було встановлено головні загальні риси, серед яких домінуючою виступає яскраво виражена антисуспільна установка особистості. З точки зору психологічної оцінки одержані при дослідженнях рецидивістів дані дозволяють зробити висновок, що соціальний зміст цієї установки складає наявність у свідомості і поведінці рецидивістів таких усвідомлених антисуспільних поглядів і звичок, як корисливі і паразитичні спрямування, зневажливе ставлення до людей і суспільства, штучно створюваний ореол якоїсь-то винятковості, незвичайності та вищості, прагнення до насильства, жадоба домінувати за будь-яку ціну над оточуючими, деформація поведінки у родинній сфері, аморалізм, небажане ставлення до виправлення та перевиховування.

Таким чином, систематизація та узагальнення теоретичного та фактичного матеріалу дозволяють зробити аналіз психологічного профілю рецидивістів, серед особистісних рис якого виділяються домінантність - всебічне утвердження своєї переваги над оточуючими, рішучість йти на ризик, самомилування помилковим героїзмом, хвастощі, позерство. У злочинному середовищі вони проявляють владність, жорстокість, крайню брутальність, насильство.

Враховуючи вищевказані суттєві моменти ми можемо зробити висновки за результатами інтерпретації емпірично одержаних даних:

— Серед продіагностованих рецидивістів ми можемо спостерігати домінування гіпертимного типу акцентуації характеру. Делінквентність гіпертимних рецидивістів обумовлена швидше не чітко вираженими антисоціальними установками, а легковажністю, гіперактивністю, реакцією групування і схильністю до ризику. При роботі з гіпертимними рецидивістами слід мати на увазі, що особливі труднощі виникають у них у ситуації суворої регламентації, жорсткої дисципліни, постійної нав'язливої опіки і дріб'язкового контролю. У таких ситуаціях підвищується не тільки ймовірність порушення дисципліни з їх боку, але й імовірність спалахів гніву і конфлікту. За нашими даними, гіпертимний тип є найбільш значущим чинником ризику делінквентної поведінки в порівнянні з іншими акцентуації.

— В результаті якісного і кількісного аналізу діагностика рецидивістів надала можливість визначити загальний профіль, який демонструє, що значна кількість рецидивістів характеризується врівноваженістю, стабільністю, високим контролем емоцій й поведінки, активністю та сміливістю в соціальному спілкуванні, настороженим ставленням до людей, завищеною самооцінкою і некритичним ставленням до себе.

— Усереднений профіль особистості рецидивістів, які обтяжували свої правопорушення за Кримінально-процесуальним Кодексом України демонструє значно вищі показники за факторами сміливості, схильності до ризику та самооцінки як показнику розвитку самосвідомості у структурі особистості.

— Для встановлення взаємозалежності нами було проаналізовано та співставлено високий рівень самооцінки, схильності до ризику та наявність гіпертимного типу акцентуації характеру з ступенем важкості скоєного

злочину по КПК. В результаті даного аналізу ми визначили, встановлено, що сила кореляційного зв'язку є недостатньою (або зовсім відсутня) для того, щоб встановити залежність між величинами. Узагальнюючи вищесказане, із необхідністю доходимо висновку про те, що друга висунута нами гіпотеза, яка говорить про те, що неадекватно високий рівень самооцінки та завищені показники за фактором схильності до ризику при наявності гіпертимного типу акцентуацій характеру корелює з ускладненням правопорушень по типу кримінально-процесуального кодексу України не підтвердилася.

У цілому ж можна констатувати, що висунута перед написанням магістерської роботи перша гіпотеза, яка полягала в тому, що профілю рецидивіста притаманне домінування таких рис, як підвищення рівня схильності до ризику та високий рівень самооцінки, що у будь-якій соціальній ситуації та при зміні соціального контексту підштовхує їх на здійснення протиправних дій, віднайшла своє експериментальне підтвердження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баженов В.Г. Виховання педагогічно занедбаних підлітків. Київ : Знання, 2002. 415 с.

2. Бандурка І. О. Кримінологічна характеристика особистості неповнолітнього злочинця. *Наше право*. 2014. № 6. С. 92–100.

3. Батиргареєва В.С. Кримінологічна характеристика стану рецидивної злочиності в Україні (рівень, структура, динаміка). *Питання боротьби зі злочинністю* : збірник наук. праць. Випуск 12 / Ред. пол.: Ю.В. Баулін (гол. ред.) та ін. Харків : вид-во «Кроссроуд», 2006. 272 с.

4. Батиргареєва В.С. Особливості детермінації рецидивної злочинності. *Право України*. 2005. №2. С. 63-66.

5. Батиргареєва В.С. Щодо нового підходу до розуміння поняття рецидивної злочинності. *Часопис українського університету права*. 2003. № 2. С. 58.

6. Бедь В.В. Юридична психологія : навчальний посібник для вузів / 4-е вид., стереотип. Львів : Новий світ, 2007. 376 с.

7. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навчальнийпосібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 134 с.

8. Будз В.В. Визначення поняття особистості жінки-рецидивістки. *Право України*. 2006. №10. С. 100-105.

9. Гордієнко В.І. Психологія особистості: в біографіях, подіях, портретах : навчальний посібник для вузів. Київ : ВД «К. –Могилянська акад.», 2007. 304 с.

10. Гурлєва Т.С. Розвиток автономної відповідальності у підлітка: аргументи „за*”. Практична психологія та соціальна робота*. 2003. №9. С. 64-68

11. Даньшин І. М. Усталені форми злочинності (кримінологічний нарис). Харків, 2002.

12. Дубовик К. Є. Вплив факторів сімейного неблагополуччя на формування девіантної поведінки у неповнолітньої особистості. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu.

13. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології / у 3 кн., Кн 1. Теоретичні засади та історія українсько-кримінологічної науки. Київ : ін Юре, 2007. 424 с.

14. Заросинський Ю. Л. Стан і тенденції злочинів, що вчиняються неповнолітніми в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Юридичні науки. Випуск 6-1. Том 3. 2014. С. 117–121.

15. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. Київ : Юринком Интер, 1999. С. 9-12.

16. Зелінський А.Ф., Коржанський М.Й. Корислива злочинна діяльність. Київ, 1998. 138 с.

17. Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний та національний виміри : зб. тез доп. наук.-практ. конф. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України ; Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця : ХНУВС, 2023. 292 с.

18. Іванов, Ю.Ф., Джужа, О.М.. Кримінологія. Київ : Вид. Паливода А.В. 2006.

19. Караман О. Л. Функції соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах. *Вісник ЛНУ імені ТарасаШевченка.* 2011, Вип. №4 (215). С. 72–80.

20. Копець Л.В. Психологія особистості : навчальний посібник для вузів. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. 460 с.

21. Коржанський, М.Й.. Кримінальне право і законодавство України: курс лекцій. Київ, 2001. 135 с.

22. Костенко О.М. Природні і людські фактори у праві. Дослідження з позиції соціального натуралізму. *Вісник НАН України*. 2005. № 8. С. 26–35.

23. Костенко О.М. Соціальний натуралізм як методологічний принцип юриспруденції та кримінології. *Вісник Академії правових наук України.* 2004. № 4. С. 134-141.

24. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Радянська школа, 1989. 609с.

25. Коцюба АЛ. Вивчення і визначення індивідуально-психологічних особливостей делінквентів. Київ : Т -Вин. 5. С 145-154.

26. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисодєд; за заг. ред. І.М. Даньшина. 277 с.

27. Кримінологія: підручник для студентів вищих навч. закладів / О. М. Джужа, Я. Ю. Кон-дратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

28. Маннапова К. Р. Особливості особистості неповнолітніх правопорушників. 2009. С. 215-219.

29. Медведєв В.С. Кримінальна психологія. Київ, 2004. 368 с.

30. Музика В. В. Порівняльний аналіз кримінальної відповідальності неповнолітніх у деяких країнах Європи. *Науковий вісник Сіверщини.* Серія : Право. 2022. № 3. С. 113-123.

31. Оржехівська В.М. Педагогічна профілактика девіантної поведінки неповнолітніх. Київ : Знання, 2000. 264 с.

32. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : навчально-методичний посібник. Київ : ВіАн, 1996. 352 с.

33. Павленко І.О. Девіантна поведінка – питання виховної системи : методичні рекомендації для використання в практичній роботі керівниками загальноосвітніх навчальних закладів, педагогами-організаторами, психологами, громадськими інспекторами. Лубни, 2012. 27 с.

34. Панасенко Я., Макаренко А., Стрижак Р. Проблема девіантної та делінквентної поведінки у неповнолітніх правопорушників: психолого-педагогічний аналіз. *Соціальна педагогіка*. №1 (99). 2020. С. 304-314

35. Пашковська М. В. Соціально-психологічні чинники злочинності неповнолітніх. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 152–159.

36. Пліско Є. Ю. Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників в Україні: теорія та практика (XX – початок XXI століття) : монографія. Слов'янськ: Видавництво Б. І. Маторіна, 2019. 456 с.

37. Попович О.В. Соціально-психологічна характеристика особистості злочинця. *Часопис Київського університету права*. №2. 2012. С. 313-317

38. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України від 05.02.1993 № 2998-XII. Відомості Верховної Ради України від 20.04.1993 року. 1993. № 16. ст. 167.

39. Проблема боротьби зі злочинністю : збірник наук. праць. Випуск 15/ Редакція Ю.В. Баулін (гол. ред.) та інші. Харків : Вид-во «Кроссроуд», 2008. 324 с.

40. Психологія особистості правопорушника. Юридична психологія : підручник. Розділ 12. Київ : НАВСУ, 2000.

41. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології : навчальний посібник. Київ : ІПППО АПН Укр., 2006. 532 с..

42. Сизоненко А. С. Жертви злочинності неповнолітніх: віктимологічні ознаки та вла- стивості осіб. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юрис- пруденція. 2021. Вип. 53. С. 96-100.

43. Словник законодавчих термінів. Київ: Основа, 2000. 608 с.

44. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / за ред. А. Капської. Київ: Укр. держ. центр соціальних служб для молоді, 2000. 260 с.

45. Соціологія : підручник / за заг. ред. проф. В. П. Андрущенка, проф.М. І. Горлача. Харків–Київ: Книжкова фабрика «Глобус», 1998. 624 с.

46. Фіцула М. М., Парфанович І. І. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання : навчально-методичний посібник. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 432 с.

47. Формування навичок здорового способу життя в дітей і підлітків / за ред. В.Шапка. Київ : Піка-Центр, 2001. 264 с

48. Юридична психологія. Словник : навчальний посібник / за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моісєєва: М-во освіти і науки Укр., Київськ. нац. ун-т внутр. справ. Вид. 2-е, уточн. та доп. Київ : КНТ, 2008. 224 с.

49. Юридична психологія / за загальною редакцією Л.І Казміренко, Є.М. Моісєєва. Київ : КНТ, 2007. 360 с.